

OSMANLI İMPARATORLUĞU, RUSYA VE HİNDİSTAN ÜÇGENİNDE İNGİLTERE'NİN BOĞAZLAR POLİTİKASI

ESİN YURDUSEV

Ülkelerin çıkarları ve bu çıkarlarıyla ilgili hedefleri, onların diğer ülkelerle ilişkilerinde, özel birtakım politikaların geliştirilmesini gerekli kılar. Politikalar, bir ülkenin ulusal çıkarlarına ve içinde bulunduğu uluslararası ortama göre oluşturulur ve bu çerçevede yürütülür. Öyle ki, her politikanın bir doğuş sebebi, bir yaşam süresi, bir de sonu olduğu söylenebilir. Tarihçinin başlıca görevlerinden birisi de, belirli bir politikanın neden ve niçin doğduğunu tesbit etmek ve bu politika terk edilinceye, ya da başka bir politikaya dönüşüncüye kadar gelişmesini takip etmektir. Bu görüşten hareketle, çalışmamızda belirlenen temel hedef, İngiltere'nin Türk Boğazlarına yönelik politikalarının, doğuşundan son bulduğu noktaya kadar geçen süredeki gelişmesini, -ki bu bütün bir ondokuzuncu yüzyılı ve yirminci yüzyılın ilk çeyreğini kapsamaktadır- belirli etkenler ve değişkenler çerçevesinde incelemektir. Başka bir ifadeyle, çalışmanın amacı, bu stratejik su yollarına yönelik İngiliz tutumunun zamanın akışı içinde 'nasıl' ve 'niçin' değiştiği, bölgesel ve küresel gelişmelerin İngiliz politikalarını nasıl etkilediği konusunu analiz etmektir. Bu amaçla bağlantılı olarak, incelenen dönemin belli tarihsel gerçekleri ve olayları, Boğazlara yönelik İngiliz politikalarına muhtemel etkileri yönünden incelenecek ve kısaca özetlenmeye çalışılacaktır.

Esas itibariyle İngiltere'nin Boğazlara yönelik politikaları çok özel bir takım gelişmeler sonucu vücuda gelmiş, zaman içinde farklı uygulamaları oldu ise de, temel mantığını uzun süre muhafaza edebilmiş; bu sayede de İngiltere'nin siyasi ve askeri çıkarlarının korunmasında stratejik bir öneme sahip olmuştur. Bu durum 1915 yılına kadar sürmüş ve bu yılda imzalanan İstanbul Antlaşması, İngiltere'nin Türk Boğazları ile ilgili olarak oluşturduğu ve 19. yüzyıl boyunca sürdürdüğü politikanın da sonunu belirlemiştir.

Konunun gelişme sürecine girmeden, öncelikli olarak, İngiltere'nin Boğazlara yönelik politikalarının oluşma nedenlerini irdelemekte fayda vardır. Bir nokta önemle vurgulanmalıdır ki, İngiltere ve Boğazlar politikası denilince, Osmanlı İmparatorluğu'nun onsekizinci yüzyılın sonu ve ondoku-

zuncu yüzyılın başındaki durumu ve konumu ile Rusya ve Hindistan faktörlerini bir arada düşünmek gerekir. Bunlar arasında belirli iç bağlantılar bulunmaktadır ve İngiliz çıkarlarını derinden etkilemiştir.

Aslında, 18. yüzyılın sonlarına kadar Türk Boğazları, İngiltere'nin dış politika hedeflerine yönelik çalışmaları içinde önemli bir yer tutmaz. Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu ilişkileri göz önüne alındığında, Türk Boğazları ile ilgili politikalar 19. yüzyıl ile birlikte başlamıştır denilebilir. Özellikle, iki önemli gelişme, gelecekte İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na ve Boğazlara yönelik politikalarına etkileri bakımından, temel unsurları oluşturmuşlardır. Bunlardan birincisi, 'Yedi Yıl' savaşlarının sonunda imzalanan Paris Antlaşması'dır.(1763)¹. Bundan sonra İngiltere, sahip olduğu kazançlarla, en büyük deniz gücü ve Koloni İmparatorluğu olarak, 1870'lere değin varlığını sürdürecektir. Diğer kazançlarla birlikte, bu Antlaşma ile, Hindistan'ın hâkimiyeti de, Fransa'dan İngiltere'ye geçmiş ve Fransa, Hindistan'ın yerel yönetimleri ile ilgili bütün taleplerinden vaz geçmiştir. Bunu takip eden, bütün 19. yüzyıl boyunca Hindistan'ın güvenliği ve gerektiğinde müdafaası İngiliz dış politikasının en temel prensiplerinden birini oluşturmuştur. Bu nokta biraz daha ileri götürülerek denilebilir ki, geleneksel İngiliz stratejisi, Hindistan'a uzanan deniz ve kara yollarının güvenliği üzerine kurulmuştur². Bu ise İngiltere için Akdeniz boyunca uzanan, Süveyş'i geçerek bir kara bağlantısıyla Hindistan'a ulaşan; aynı zamanda, Suriye ve Mezopotamya yolu ile İran Körfezi'ne ve oradan da Hindistan'a giden büyük bağlantı yollarının güvenliğini sağlamak anlamına gelmiştir. İşte Osmanlı İmparatorluğu'nun önemi, bu noktada kendini göstermektedir; çünkü bilindiği gibi, bu yolların büyük bir kısmı Osmanlı topraklarında ve onun hâkimiyet alanında bulunmaktadır. Bu nedenledir ki, İngiltere'nin Türk Boğazları ve dolayısıyla Osmanlı ile ilgilenmeye başlaması, temelde Hindistan'a yönelik kaygıları nedeniyle ortaya çıkmıştır.

İngiltere'nin Boğazlar politikasını oluşturacak ikinci önemli gelişme, Rusya'nın önce Karadeniz'de daha sonra da Akdeniz'de, giderek artan bir

¹ Yedi Yıl Savaşları ve Paris Antlaşması ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz.J. S.Watson, *The Reign of George III 1760-1815* (Oxford, 1960), ss. 71-88.; Hall-Albion-Pope, *A History of England and Empire Commonwealth* (London: Blaisder Publisher Company, 1961), ss. 311-321.; T.O.Lloyd, *The British Empire 1558-1983*, (Oxford: Oxford University Press, 1984), ss. 299-910.

² Stuart A Kohen, *British Policy in Mesopotamia 1903-1914* (London: Ithaca Press, 1976), s.4.

tehdit haline gelmesidir. Bu bağlamda, Rusya faktörünü de incelemekte fayda vardır. Aslında İngiltere ve Boğazlar politikası denilince, Rusya'yı en belirleyici etken olarak ortaya koymak gerekir. İlginçtir, Rusya ve İngiltere sınırdaş ülkeler olmadıkları halde, bütün 19.yüzyıl boyunca her ikisi de bir diğerini, kendi varlığına yönelik gerçek bir tehlike olarak algılamışlardır. Bu durum belki biraz İngiltere'nin Hindistan ile ilgili kaygıları; biraz Rusya'nın yüzyıllar boyunca sürdürdüğü yayılmacı politikaları; belki de en çok, Rusya'nın coğrafi konumu ile ilgilidir. Rusya diğer Avrupa devletlerinden farklı olarak hem Asya, hem de Avrupa kıtasında topraklara sahiptir; bu anlamda Rusya için bir Avrasya imparatorluğu tanımını kullanmak çok da yanlış olmayacaktır. Bu özelliğinden dolayı Rusya, merkezi konumunu kaybetmeden her yöne doğru yayılma hareketleri sürdürebilen tek ülke olmuştur³. Rusya'nın sahip olduğu alternatif yayılma imkânları, sonuçta dönüp dolaşıp İngiltere'nin denizlerdeki, özellikle Akdeniz'deki varlığına; Hindistan'a ulaşan kara ve deniz yollarındaki en temel çıkarlarına⁴ ve giderek bizzat Hindistan'ın kendisine karşı bir tehdit oluşturmuştur.

İşte İngiltere'nin bu en temel çıkarlarına yönelik tehlikeler ve Rusya ilişkisi içinde, Türk Boğazları'nın stratejik bağlamdaki konumu oldukça önemlidir. Genel itibariyle Türk Boğazları'nın her dönemde varlığını hissettiren iki temel rolü bulunmaktadır: Çanakkale ve İstanbul Boğazları bir yandan Karadeniz ve Akdeniz arasındaki iletişimi sağlayan önemli, hatta tek su yolu olma özelliklerini korurken, öte yandan da, karadan karaya geçişi kolaylaştıran bağlantı yolları olarak hizmet vermişlerdir. Fakat, bu ikisinden daha da önemli bir stratejik özellik vardır ki, bu nokta İngiltere'yi çok yakından ilgilendirmektedir: Tarih boyunca Boğazlar konumları itibariyle, bu bölgeyi kontrol edebilen ve bu bölgede yoğunlaşabilen bir güç merkezine, Karadeniz'i, Akdeniz'i, Anadolu yaylalarını ve Balkanlar'ın büyük bir kısmını kontrol edebilme imkânına sahip olabilecek bir siyasi gücü de sağlamıştır⁵. Bu nedenle, özellikle, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamaya başladığı dö-

³ Bu durum Rusya'ya büyük avantajlar sağlamıştır. Öyle ki, batıda durdurulduğunda doğuda yayılmasını sürdürebilmiş; doğuda durdurulduğunda, batıda harekete geçebilmiş; her iki tarafta da problemlerle karşılaşmış, deniz kuvvetlerine ve güneye önem vermiştir.

⁴ Hindistan, koloniler ve kolonilere giden yolların güvenliği, İngiltere için vazgeçilmez ve hayati ilgi alanlarını oluşturdu; çünkü bunlar, bu ülkenin bütün dünyada ticaret ve yatırım yapabilmesinin ve hareket özgürlüğünün garantisiydi. Ayrıca Hindistan, Doğu Asya ticaretinin de anahtarı durumundaydı.

⁵ Bizans ve Osmanlı İmparatorluklarında olduğu gibi.

nemlerde Boğazlar daha da bir değer kazanmıştır⁶. Osmanlı'nın varlığı ile birlikte, Boğazların korunması ve olası tehlikelere karşı müdafası, hem İngiltere'nin Hindistan'a yönelik kaygılarını bertaraf edebilecek bir önlem olarak, hem de Avrupa Güç Dengesinin devamını sağlayacak temel unsurlardan biri olarak görülmüştür. Bu çerçevede, Boğazların, İngiliz çıkarlarının korunmasına pek çok şekilde katkıda bulunduğu söylenebilir. Şimdi değişik dönemler dikkate alınarak bu durumun nasıl gerçekleştiğini inceleyelim.

1870'LERE DOĞRU İNGİLİZ BOĞAZLAR POLİTİKASININ GELİŞİMİ

İngiltere'nin Türk Boğazlarıyla ilgilenmeye başlaması 19. yüzyılın başlarına rastlar. Bu döneme kadar Osmanlı karşısında ilerleyen Rusya, özellikle 1774 yılında imzalanan Küçük Kaynarca Anlaşması'yla⁷ Karadeniz'deki varlığını bir dönüm noktasına getirmiştir. Bu tarihten sonra, özellikle 19. yüzyılın başlarından itibaren Rusya, Karadeniz Filosunu oluşturmaya ve Türk Boğazlarını zorlamaya başlamıştır. Türk Boğazlarındaki muhtemel bir Rus varlığı, ya da Rus savaş gemilerinin Boğazlardan geçerek Akdeniz'e açılması, elbette ki İngiltere için kabul edilebilir bir durum değildir. Tehlike görünüşte Osmanlı İmparatorluğu'na yöneliktir; fakat esas itibarıyla bu durum Akdeniz'deki güç dengesini ve İngiltere'nin Hindistan'a yönelik en temel çıkarlarını etkileyebilecek niteliktedir.

Bu nedenlerden dolayı, 1870'lere kadar İngiliz stratejisinin yoğunluk alanı Akdeniz'dir. Bu dönemde Akdeniz'deki güç dengesinin korunması ve bu dengeyi bozabilecek dolayısıyla, İngiliz güvenliğini tehlikeye sokabilecek herhangi bir unsurun engellenmesi önemli olmuştur. Öncelikle Rusya söz

⁶ Bir nokta önemle belirtilmelidir ki, İngiltere hiçbir zaman Boğazları kendi hâkimiyetine almak gibi bir niyete kapılmamıştır. Daha ziyade, Boğazların İngiliz çıkarlarına tehdit oluşturacak unsurların eline geçmesini engellemeyi ve mümkünse, Boğazları kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilmeyi tercih etmiştir.

⁷ Küçük Kaynarca Antlaşması'nın yazılı metni ve detaylı bilgi için bkz. M.S Anderson, *The Great Powers and The Near East: 1774-1923*, (London: Edward Arnold, 1970), ss. 9-14. İngiltere bu antlaşmadan önce, kendisinin Akdeniz'deki hayati çıkarları için, gelecekte Rusya'nın oluşturacağı tehlikeden habersizdi, bu nedenle de bu antlaşma ile sonuçlanan savaş sırasında, Rus gemilerinin Akdeniz'e girmesine ve Osmanlı'ya güneyden saldırmasına yardımcı olmuştur. Bkz. H.W.V. Temperley, *England and the Near East: The Crimea*, (London: Frank Cass and Company, 1964), ss. 43. Aslında bu döneme kadar Rusya, İngiltere'nin deniz aşırı çıkarları için bir tehlike olarak algılanmadı; çünkü Rusya ne güçlü bir deniz gücü, ne de koloni hareketlerinin iddialı bir adayı idi. Oysa ki, Fransa her iki güce de sahipti, bu nedenle de İngilizlerin dikkati daha çok Fransa üzerinde yoğunlaşmıştı.

konusu olduğunda, İngiliz stratejistleri, Hindistan'ın savunmasının Türk Boğazlarında ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarında başladığını varsaymışlardır. Daha genel bir ifadeyle, İngilizler için Asya'daki Türk İmparatorluğu, İngiliz Hindistanı'nın ilk savunma hattını oluşturuyordu. Bunun devam ettirilmesi gereği, İngiltere'yi Kırım Savaşı'na sürükleyen sebeplerden belki de en önemlisidir. Bu nedenle bu yıllarda, Rusya'nın Boğazlarda durdurulmasını sağlayacak ve Akdeniz'e inmesini engelleyecek politikalar üretilmiştir.

İşte bu amacın mümkün olabilmesi için, iki önemli şartın gerçekleşmesi gerekmiştir: Bunlardan birincisi, Boğazların kontrolünde dost bir ülkenin varlığı; ikincisi ise, Boğazların gerçekten bir 'bariyer' olma özelliğini kazanabilmesidir. Fakat, her iki şartın da gerçekleşmesinde çok ciddi bir engel bulunmaktadır ki, o da giderek Osmanlı'nın daha güçsüz bir hale gelmesi ve varlığının herkes tarafından tartışılır olmasıdır. Bu durumun doğurabileceği sonuçlar, Osmanlı'nın daha hızlı bir biçimde parçalanması ve dolayısıyla, Boğazların kontrolünün bir başka devletin eline geçmesidir. Oysa ki İngiltere bu dönemde, Akdeniz'deki güç dengesini bozabilecek, yeni bir güç odağı istememektedir. O halde yapabileceği bir tek şey vardır: mümkün olduğunca Osmanlı'nın devamını desteklemek. Bu, İngiltere'nin Türk Boğazları ile ilgili politikalarının en temel prensiplerinden birisini oluşturmuştur, ki o da, 'Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığının ve toprak bütünlüğünün korunması ve varlığının devamı' prensibidir⁸. Sözü edilen prensip elbette ki her zaman tam

⁸ Bu prensibin temellerini 18. yüzyılda aramak gerekir. Hem deniz , hem de ticaret alanında kendini gösteren Rus atakları, İngiliz devlet adamları arasında dikkati çeken bir biçimde tartışılmaya başlanmıştı bu yüzyılın sonlarına doğru. Rus ilerlemelerinin, gelecekteki İngiliz çıkarları için bir tehlike olabileceğine ilk dikkati çeken kişi William Pitt olmuştur. Bkz. Temperley, *a.g.e.*, not 7, s.44. Oysa ki, gittikçe zayıflayan Osmanlı Devleti, İngiliz çıkarları için bir tehlike unsuru olmaktan uzaktı, aksine Boğazlarda gardiyan görevini sürdürerek, İngiliz çıkarlarına yardımcı olabilirdi. Bu ise, her yönden zayıflama belirtileri gösteren Osmanlı'nın dışarıdan desteklenerek, devamının sağlanması gereğini doğurmuştur. Bu yöndeki ilk gelişme, yine Pitt'in kabinesi tarafından 1799'da, İngiliz-Türk Savunma Antlaşması'nın imzalanmasıyla sağlanmıştır. Bu, Osmanlı'nın sahip olduğu topraklar üzerinde, bütünlüğünün devamını garanti eden, sekiz yıllık bir antlaşmadır. Her ne kadar Osmanlı tarafından bozulduysa da , bu İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu için geliştirdiği prensibin ilk önemli adımını oluşturdu. Daha sonraki dönemde, İngiliz devlet adamlarından George Canning, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunmasının gerekli olduğunu vurgulamış, hatta, daha ileri giderek, 'İngiliz Hükümeti'nin, Osmanlı ile ilgili olarak, bu devletin parçalanması bir yana, kısmi bile olsa toprak kaybına uğramasını engellemeyi hedeflediğini' belirtmişti. Bkz. R.W.Seton-Watson, *Britain in Europe, 1789-1914: A Survey of Foreign Policy*, (New York: Macmillan Company, 1945), s.178. Fakat, Canning'in dış politika anlayışına göre, bu hiçbir

olarak uygulamaya konulamamıştır; fakat Osmanlı'nın parçalanmasını bir süre daha geciktirmiş, İngiltere'ye Osmanlı'nın koruyucusu rolünü yüklemiş, bir dönem, geleneksel Türk-İngiliz dostluğu denilen bir olayın da temelini oluşturmuştur.

Osmanlı'nın gitgide zayıflayan durumu ve Rusya'nın artan hevesleri düşünülürken, bu prensibin varlığı ve İngiltere tarafından savunulması önemlidir; fakat Rusya gibi bir ülkenin Akdeniz'de durdurulması için yeterli değildir. Bu nedenle İngiltere, Osmanlı'nın ancak güçlü olduğu dönemlerde uygulayabildiği Boğazların Kapalılığı⁹ kuralını sadece savaş gemileri için ge-

zaman tek başına, İngiliz garantisi altında olmamalıydı. Canning'in dış politika anlayışı ve hedefleri ile ilgili olarak bkz. Harold Temperley, 'British Secret Diplomacy from Canning to Grey', *The Cambridge Historical Journal*, (Vol.VI, No.1, 1938), ss. 2-5. Canning'in yukarıda belirtilen sözleriyle olgunlaştırılan politika, bağımsızlık ve toprak bütünlüğü prensibinin açık bir formülasyonu değildi hala, bu ancak Palmerston'un döneminde gerçekleştirilebildi. Bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu, Hindistan'ın güvenliğinin sağlanmasında kullanılabilecek en iyi seçim olarak düşünüldü Bkz. Seton-Watson, *a.g.e.*, not 8, s. 178. Bu prensibin varlığının İngiltere açısından önemli yararları olmuştur: Birinci olarak, İngiltere'nin, Akdeniz'de ve Hindistan'a giden yollardaki güvenliğinin sağlanmasında etkili olmuştur. İkinci olarak, Fransa'nın ve Rusya'nın kolay kolay dizginlenemez hevesleri önünde uygun ve önemli bir müdafaa imkânını tanımıştır İngiltere'ye. Üçüncü olarak da, gelecekte, Avrupa Büyük Devletleri arasında mevcut olabilecek, İmparatorluğun mirası ve İstanbul'un kontrolü yönündeki , o büyük mücadele sebebinin, hiç değilse bir zaman için ortadan kaldırmıştır. Bu nedendir ki, sevsinler ya da sevmesinler, Osmanlı'nın yanında olsunlar ya da olmasınlar, bütün İngiliz devlet adamları, işlerine geldiği sürece, bu prensibin sağlamış olduğu kolaylığı kullanmışlardır. Bu konuda daha geniş bilgi için bkz. Elie Kedouri, *England and the Middle East: The Destruction of the Ottoman Empire 1914-1921*, (London: Bowes and Bowes, 1956), ss.9-28.

⁹ Bu kural Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü olduğu dönemlerde ve ancak 1774 yılına kadar bir ölçüde uygulanabilmiştir. 'Karadeniz bir Türk gölü ve yabancıların dokunmasına izin verilemeyecek masum ve iffetli bir bakire' olarak kabul edildiği için, uzun bir süre yabancı devletlerin gemilerine kapalı tutulmuştur. Bu kural ile ilgili olarak daha geniş bilgi için bkz. Ferenc A Vali, *The Turkish Straits and NATO*, (Stanford: Stanford University Press, 1972), ss. 5,18,19; Coleman Phillipson, *The Question of Bosphorus and Dardanelles*, (London: Stevens and Haynes, 1917), s. 4; J. Headlam-Morley, *Studies in Diplomatic History* (London: Methuen, 1930), s.126. Esas itibarıyla, 5 Ocak 1809 yılında imzalanan Çanakkale Antlaşması (Treaty of Dardanelles) ile İngiltere, Türk Boğazlarının (Çanakkale ve İstanbul) bütün yabancı savaş gemilerine kapalılığı kuralını bir antlaşma maddesi olarak kabul eden ilk ülke oldu. Bu antlaşma ile İngiltere bu kurala uymayı, Osmanlı Sultanı da, bütün yabancı savaş gemilerini boğazlardan uzak tutmayı taahhüt etti. Çanakkale Antlaşması için, bkz. Vali, *a.g.e.*, not 9, ss. 167-68. Kolayca tahmin edilebileceği gibi, bu antlaşmanın gizli hedefi Rusya idi. Fakat, içerik itibarıyla antlaşma, bütün ülkeler için uygulanabilir bir yaptırım gücünden yoksundu. Bu ancak, 1841 Boğazlar Konvansiyonu ile sağlanabildi. Aslında bu konvansiyona kadar, boğazlardan geçiş bütün devletler için düzenlenen, uluslararası bir antlaşma da yoktu. Bu ise, çeşitli devletlerin sızma hareketlerine sebep oluyor, tehdit unsurları oluşturuyordu.

çerli olmak üzere, yeniden gündeme getirmeye çalışmıştır. İngiltere'nin bu dönemdeki en büyük hedefi, bu eski Osmanlı kuralını, bütün devletler için geçerli olacak uluslararası bir yaptırım gücü haline getirebilmek; aynı zamanda da, Türk Boğazları üzerinde, gerektiğinde Rusya'ya karşı kullanılabilir olacak uluslararası bir dengeyi oluşturabilmektir. Bu ise ancak ve ancak, Avrupa Büyük Devletleri arasında bir ahengin ve görüş birliğinin oluşması ile mümkün olabilirdi. Gerçekten de, 1841 Londra Boğazlar Konvansiyonu'na¹⁰ kadar İngiltere'nin bütün girişimleri bu yöndedir. Lord Palmerston'un¹¹ çabalarıyla İngiliz diplomasisi bu dönemde önemli bir başarı kazanmıştır. Barışçı yollar kullanılarak, Boğazlar meselesi, bir Rus-İngiliz ve Rus-Osmanlı sürtüşmesi olmaktan çıkarılıp, uluslararası bir sorun haline getirilmiş ve bu şekilde Boğazlar üzerinde kurulan uluslararası denge sayesinde; hem Osmanlı Sultanı'nın otoritesi desteklenmiş, hem de, Rusya'nın istediği zaman tek başına hareket etmesi engellenmiştir.

Sonuç itibariyle, 1841 Anlaşması ile uluslararası bir nitelik kazanan Boğazların savaş gemilerine kapalılığı kuralı, Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarını, Boğazları ve İstanbul'u olası bir Rus saldırısından korumayı müm-

¹⁰ Bu antlaşma ile ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. J.C.Hurewitz, *Diplomacy in the Near and Middle East: A Documentary Record 1535-1914*, (Princeton: D.Van Nostrand Company, 1956), Vol.I, ss. 116-120, 123. İngiltere, Avusturya, Rusya, Prusya ve sonradan Fransa'nın katılımıyla imzalanan bu antlaşma ile Osmanlı Sultanı'na, Osmanlı barış halindeyken, Boğazları yabancı bayraklı savaş gemilerine kapatması hakkını ve zorunluluğunu tanıdı. Fakat çok rahat görülebileceği gibi, bu antlaşma Osmanlı'nın savaş halini kapsamıyordu. Böyle zamanlarda Osmanlı Devleti, dost ve müttefiklerine Boğazlardan geçiş hakkı tanıyabilirdi. İngiltere bu yıllarda Osmanlı ile dostluk ilişkisini sürdürebileceğini düşündüğü ve buna önem verdiği için, aslında bu durum tamamiyle Rusya'nın aleyhineydi. Nitekim Kırım Savaşı bunun bir örneğidir. Rusya da bu durumun kendisi için yarattığı tehlikeyi önceden görebildiği için, özellikle 1841'den sonra deniz gücünü arttırmaya çalışmıştır, bkz. R.W.Seton-Watson, *The Russian Empire 1801-1917* (Oxford: Clarendon Press, 1967), s.309-310. Aslına bakılırsa, 1841'e gelinceye kadar Rus deniz gücünde büyük ilerlemeler kaydedilmişti. Sivastopol ve Odessa limanlarında konuşlandırılan Rus Karadeniz Filosunun hem sayıca hem de kalite olarak hızla geliştiği anlaşılmıştı. Bkz. V.J. Puryear, *England, Russia and the Straits Question 1844-1856* (Berkeley, University of California, 1931), s.30. Hatta Puryear'a göre Rus deniz gücü 1836 itibariyle, İngiltere'den sonra ikinci sırada gelmekteydi. A.y., s. 30. Fakat bu konu ile ilgili olarak, kitapta herhangi bir kaynak gösterilmemiştir.

¹¹ Lord Palmerston bu dönemde dışişleri bakanıdır. Kendisi değişik kabinelerde bu görevde bulunmuştur: (1830-1834) Grey; (1834) Melbourne (1846) Russell; (1852) Aberdeen. İki defa da başbakanlık yapmıştır (1855-1858; 1859-1865). Palmerston'un bu konudaki çabalarıyla ilgili olarak bkz. Charles Kingsley Webster, *The Foreign Policy of Palmerston 1830-1841: Britain the Liberal Movement and the Eastern Question*. Vol. I ve II (London: G. Bell and Sons Ltd., 1951), ss. 619-753.

kün kılmış ve aynı zamanda da Rusya'nın Karadeniz Filosu'nu Akdeniz dışında tutarak, İngiltere'yi Hindistan'a bağlayan imparatorluk yollarında, güvenliği sağlamıştır.

Fakat tabii ki bu, zaman içinde İngiltere için yeterli olmamıştır. Anlaşılmıştır ki, önemli olan tehdidi oluşturan sebebi yok etmektir; bu sebep, Rusya'nın Karadeniz Filosu'dur. Bu nedenle, Kırım Savaşı sırasındaki savaş hedeflerinde¹² ve daha sonra imzalanan 1856 Paris Anlaşması'nda¹³ İngiltere, Rusya'nın Karadeniz'deki deniz gücünü ve askeri varlığını yok etmeye ve dolayısıyla, Boğazların kapalılığı kuralını güçlendirmeye çalışmıştır.

1870'lere uzanan dönem içinde, İngiltere'nin Boğazlar, Rusya ve Hindistan bağlamı içinde oluşturduğu politikaların iki temel varsayımı, dolayısıyla yanılışı olmuştur. Birinci olarak söylenebilir ki, İngiltere Boğazların kapalılığı kuralını uluslararası bir anlaşmayla sabitleştirmeye çalışırken, bunu ilk kabul eden ülke olmuş; fakat, Osmanlı-İngiliz dostluğunun daima devam edeceğini varsaydığı için, bu kuralın kendisi için bir engel teşkil edebileceği durumları düşünmemiştir. İkinci olarak İngiltere, Boğazlardan geçmesini gerektirecek durumların, sadece Osmanlı İmparatorluğu Rusya ile savaş halinde iken doğabileceğini varsaymış, bunun tersi durumları düşünmemiştir. Dahası, bu dönemde İngiltere, Rusya'yı Karadeniz'de durdurarak ve Rus deniz gücünün gelişmesini büyük ölçüde sekteye uğratarak, Akdeniz'deki dengeyi koruyabileceğini ve Hindistan'a giden yollardaki çıkarlarıyla birlikte Hindistan'ı da güvenceye alabileceğini düşünmüştür. Oysa ki, bu durum, yayılma hevesleri içinde olan Rusya'yı başka yollar aramaya sevk etmiştir: Bu dönemde güneye doğru yayılması engellenen Rusya, bütün ilgisini ve girişim-

¹² Bu dönemde Boğazlar ve Osmanlı'nın güvenliği meselesi ile, İngiltere'nin kendi stratejik ihtiyaçlarını güvenceye alma arzusu birbirine karıştı. Bunların en başta geleni, ne pahasına olursa olsun savaşın daha doğuya kaymasını engellemektir, çünkü bunun olma ihtimali, Hindistan'ın stratejik sınırlarında güvenliği tehdit edebilirdi. Hem Arap dünyasının doğu sınırını, hem de denizden ve stratejik olarak Hindistan'ın deniz sınırını oluşturan ülke İran'dı. Bu durum İran'ın toprak bütünlüğünü ve Körfezin güvenliğini, İngiltere için vazgeçilmez kılıyordu. İngiltere'nin, İran Körfezi'nin güvenliği hususundaki en ufak bir zaafı, sadece Hindistan'a uzanan kara yollarında değil, Hindistan'ın siyasi istikrarı hususunda da aksamalara ve olumsuzluklara sebep olabilirdi. Bkz. J.F. Standish, 'British Maritime Policy in the Persian Gulf', *Middle Eastern Studies* (Vol.3, No.4, 1967), s. 340. Dolayısıyla, Kırım Savaşı ile, direkt olarak Osmanlı'ya, dolaylı olarak da İran ve Hindistan'a yönelik Rus ilerlemeleri engellenmeye çalışıldı.

¹³ Paris Antlaşması ve bu antlaşmanın Karadeniz'le ilgili maddeleri için bkz. Anderson, a.g.e., not 7, ss. 81-84.

lerini, vargücüyle doğuya, Orta Asya'daki topraklara kaydırmıştır. Sonuç itibariyle bu, İngiltere'nin hiç beklemediği bir olasılığın ortaya çıkmasına neden olmuştur: Daha önce Hindistan'ın stratejik sınırlarına yönelik Rus tehlikesi dolaylı iken, biraz daha doğrudan bir konuma yükselmiştir, şimdi artık tehlike karada, İngiltere'nin zayıf olduğu bir alanda kendini göstermektedir. Bütün bunlarla bağlantılı olan sonraki gelişmeler, İngiltere'nin belirli noktalarda yanıldığını; varsayımlarının ve stratejik hedeflerinin hatalı yönlerini gösterecektir.

1900'LERE DOĞRU İNGİLİZ BOĞAZLAR POLİTİKASI

1900'e uzanan dönemde, önemli bir takım uluslararası, bölgesel ve stratejik gelişmeler, İngiliz politikalarını büyük ölçüde etkilemiştir. Ortaya çıktıkları zamanda bu gelişmeler, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na ve Boğazlara yönelik politikalarının temel prensiplerinde önemli değişiklikleri, ya da yeniden farklı bir yorumla ele alınmasını zorunlu kılmış, olaylarla bağlantılı olarak da Boğazların öneminde göreceli bir azalmaya sebep olmuştur. Denilebilir ki, bu dönemde, İngiliz stratejik odaklarında önemli bir kayma olmuştur.

Bu yıllarda İngiliz stratejisinin ilgi alanı doğu Akdeniz'de, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğudaki topraklarında ve doğrudan İran'a yönelebilecek tehlikeler üzerinde yoğunlaşmıştır. Özellikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında Anadolu'nun doğu vilayetlerindeki Rus fetihleri, birçok yönden İngiltere'ye tehlike sinyalleri vermiştir. Osmanlı'nın Avrupa toprakları üzerindeki Rus tehdidi, İngiliz çıkarları için uzak ve dolaylı bir tehlike iken, Rusya'nın Kars ve Ardahan'daki fetihleri Suriye ve Mezopotamya üzerinde olası bir Rus tehdidini gündeme getirmiştir. Bu ülkenin Türk Boğazlarını kullanarak değil de, daha doğudan, Osmanlı'nın Doğu Anadolu'daki topraklarını kullanarak İran'a ve oradan da daha güneye, İran Körfezi'ne ilerlemek isteyişi; yeni bir stratejik gelişme olarak ortaya çıkmıştır. Öte yandan Ruslar aynı yolu kullanarak, fakat bu sefer Suriye üzerinden Suveyş Kanalı'nı da tehdit edebilirlerdi. Özellikle stratejik bir hedef olarak, Bağdat'tan geçerek Bombay'a uzanan yolun Rusya'nın kontrolüne geçmesi halinde, İngiltere'nin Hindistan ticareti ve Hindistan'daki güvenliği ciddi bir tehlike ile karşılaşabilirdi.

Bu sırada, İmparatorluğun merkezi durumundaki İstanbul'un Rusya tarafından işgal tehdidi ile karşı karşıya bulunması da İngiltere tarafından, bu

dolaylı tehlikelerin oluşumunu çabuklaştırabilecek bir unsur olarak algılandı. Bu nedenledir ki, İstanbul'a yönelik olası bir Rus saldırısını engellemek ve Rusya karşısında caydırıcı bir güç oluşturmak için, dönemin başbakanı Disraeli, Kabinenin de onayını alarak, Akdeniz'de bulunan İngiliz Deniz Filosu'nun bir bölümünü Çanakkale Boğazı'ndan geçirmek suretiyle İstanbul önlerine kadar gönderdi (18 Şubat 1878). Bu Osmanlı Sultanı'nın onayı alınmadan gerçekleşen tek taraflı bir girişimdi, dolayısıyla bu hareket Osmanlılar tarafından ağır bir protesto ile karşılandı.

Bu dönemde uluslararası ilişkiler yönünden ve konumuzla ilgili olarak önemli bir gelişme, giderek bozulan Osmanlı İngiliz dostluğudur. Bunun çeşitli sebepleri vardır. Her ne kadar teorik olarak, İngiltere "Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünün korunması" prensibini savunuyorsa da, Avrupadaki gelişmelerden bir süre için kendisini uzak tuttuğu ve ülke içinde Osmanlılar aleyhine gelişen karşı eğilimler olduğu için, pratikte bu pozisyonu uzun süre sürdürmesi oldukça güçtür. Bunun dışında, özellikle Avrupa kıtasındaki yeni gelişmeler¹⁴. Balkan uluslarının giderek artan hırsları ve dolayısıyla Osmanlı'ya yönelen toprak talepleri, bu prensibin İngiltere tarafından korunmasını biraz daha zorlaştırmıştır. Bu nedenlerden dolayıdır ki, bu dönemde, sözü edilen prensibin uygulanmasında, Osmanlı toprak bütünlüğü iki farklı alana bölünmüş ve Asya'daki Osmanlı toprakları; Balkanlardaki Osmanlı memleketleri şeklinde ifadesini bulan yeni bir yoruma gidilmiştir. Bir mukayese yapıldığında, Asya'daki Osmanlı topraklarının durumu daha farklıdır ve Balkanlardakinden daha önemlidir İngiltere için¹⁵. Bu nedenle, Asya'da geriye kalan toprakları korumak için Balkanlar'daki kayıplara göz yumulmuş, hatta bizzat onaylanmıştır¹⁶. Sonuç

¹⁴ 1871 yılında İtalya ve Almanya kendi ulusal bütünlüklerini sağlayarak Avrupa devletler sistemi içinde yerlerini almışlardır. Bu durum Avrupa güç dengesi içinde yeni oluşumları da beraberinde getirmiştir. Sonuç itibarıyla bu gelişme, İngiltere'nin Avrupa'daki politikalarını etkilemiştir.

¹⁵ Salisbury'nin Sir Henry Layard'a (İstanbul'da büyükelçi) gönderdiği özel mektuptan alınmıştır, 'Salisbury explains to Layard his views on Turkey in Asia', 9 Mayıs 1878. Layard MSS., B.M., Add. MS. 39137; Kenneth Bourne, *The Foreign Policy of Victorian England 1830-1902*, (Oxford: Clarendon Press, 1970), ss. 413-415.; H. Temperley and Penson, *Foundations of British Foreign Policy from Pitt to Salisbury 1907* (Cambridge: Cambridge University Press, 1938), ss. 384-85.

¹⁶ Daha bu dönemde Salisbury, 'Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasının kaçınılmaz olduğunu ve İmparatorluğun Avrupa'daki topraklarının büyük bir kısmının gitmesi gerektiğini savunuyordu. Bkz. L.C. Brown, *International Politics and Middle East: Old Rules and Dangerous Game*, (London: I.B.Taurus, 1984), s.108. Aslında Salisbury, Osmanlı İmparatorluğu'nun

itibariyle bu durum, Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin bir derece daha bozulmasına neden olmuştur. Fakat bütün bunların içinde Osmanlı için en can alıcı noktayı, düşmanlarından daha çok, geleneksel dostluğun olduğu, ya da dost namzedi bir ülkeye verdiği toprak kayıpları oluşturmuştur. Öncelikle 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında İngiltere yardımları karşılığında Kıbrıs'ı ve daha sonra da 1882 yılında Mısır'ı işgal etmiştir. Bu iki işgal, gerçekten de İngiltere için çok büyük bir kazanç olmuştur. Boğazlar yerine, Kıbrıs, Mısır ve 1869 yılında açılan Suveyş kanalı, Akdeniz'e çıkabilecek Rus filosunun kontrolünde kullanılacak yeni alternatifler olarak belirerek, İngiliz stratejisinin odak noktalarının bu alanlara yönelmesini sağlamıştır. Bundan da öte, bu durum Akdeniz'deki güç dengesini İngiltere lehine bozarak, hem Hindistan'a uzanan deniz yollarındaki güvenliği daha belirgin bir hale getirmiş, hem de bu ülkeyi Doğu Akdeniz'in hâkimi kılmıştır¹⁷.

Bütün bunlar önemli kazançlardır, fakat kayıpları da beraberinde getirmiştir. Kaybedilen Osmanlı dostluğudur; Sultan'ın güveninin yitirilmesiyle birlikte İngiltere, Asya'daki İmparatorluğu'nu tehlikeye sokmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti, bu gelişmeler sonunda Çanakkale Boğazı'nın girişini, herhangi bir İngiliz hareketi ihtimaline karşı güçlendirecektir. Orta Asya'da yaşanan kriz sırasında bu gelişme ve buna ek olarak oluşan bağlaşıklık sistemi İngiliz stratejisini oldukça zor bir durumda bırakmıştır.

Bilindiği gibi, bu zamana kadar Boğazlar, daha çok Karadeniz'den çıkışı sağlayan noktalar olarak önem taşıdıkları ve Rus ilerlemelerini engelleyebilecek faktörler olarak görüldükleri için, Boğazların Kapalılığı kuralı İngiltere tarafından şiddetle savunulmuştur. Çok doğal olarak bu İngiltere'nin avantajıdır. Fakat daha sonraki, özellikle Orta Asya'daki önemli bir takım gelişmeler, bu durumu tersine çevirerek, bu defa Boğazları Karadeniz'e bir giriş

geleceği konusunda hiç de olumlu düşünceler beslemiyordu. Mart 1877'de Lord Lytton'a (Hindistan Genel Valisi) gönderdiği bir mektupta, 'Osmanlı'nın devamını sağlayarak İngiliz çıkarlarının korunabileceği yönündeki eski politikanın, artık uygulanabilir olmaktan uzak olduğunu, bunun yerine İngiliz çıkarlarını daha doğrudan yollarla koruyacak yeni bir toprak düzenlemesinin zamanının geldiğini' belirtiyordu. Aktaran Kedourie, *a.g.e.*, not 8, s.21. Yine aynı kişiye gönderdiği 25 Mayıs 1877 tarihli bir başka mektupta, 'Türklerin Avrupa'dan sürülmesinden ziyade, Rusya'nın vassal devleti olabileceğini' söylüyordu. Bkz. 'Extract of Salisbury's Letter to Lord Lytton.' 25 May 1877, *Lytton MSS.*, India Office Library, Mss. E. 218/516/2 no. 119.

¹⁷ Bkz. F.H.Hinsley (ed), *The New Cambridge Modern History, 1870-1898* (Cambridge: Cambridge University Press, 1967), s.554.

olarak gündeme getirmiş ve bu konudaki İngiliz politikalarını büyük ölçüde etkilemiştir.

Gerçekten de 1830'lardan itibaren Türkistan üzerindeki Rus ilerlemeleri, bu ülkeyi çoktan İran sınırlarına getirmişti. Özellikle 1870'lerden sonra, Hindistan'ın stratejik sınırları (İran, Afganistan, daha sonraki yıllarda Tibet) üzerindeki Rus zorlamaları, Rusya ile Asya topraklarında, olası bir çatışma tehlikesini ortaya çıkarmıştı¹⁸. Böylesi bir olasılık karşısında, gerçekten güç bir durumda kalabilecek tek ülke vardı, o da İngiltere'ydi. Bilindiği gibi, Kolonyal bir imparatorluk ve aynı zamanda da ada devleti olmanın gereği olarak, İngiltere denizlerde güçlüdür ve bütün savunma stratejisini bu alanda yoğunlaştırmıştır. Halbuki, Asya'da yeni yeni oluşmaya başlayan Rus tehlikesi, ihtiyaç halinde, bu ülke ile karada da rekabet edebilme zorunluluğunu doğurmuştu. Fakat karada Rusya'nın güçlü ordularına karşı, İngiltere'nin Hindistan'daki mevcut potansiyeli, böylesi bir güçle baş edebilecek şekilde organize edilmemişti¹⁹. Bu dönemde hazırlanan askeri raporlarda, İngiltere'nin Rusya'ya karşı başarılı olabileceği tek yerin Karadeniz olduğu belirlenmişti²⁰.

İşte Orta Asya'daki bu gelişmelerle daha önce hiç öngörülme-yen bir durum kendini gösterir olmuş ve bu Palmerston'un üzerinde önemle durduğu Boğazların savaş gemilerine kapalılığı prensibini altüst etmiştir. Hindistan'ın stratejik sınırlarındaki mevcut zorlamalar ve Hindistan'a yönelen tehlikeler,

¹⁸ Orta Asya'daki İngiliz-Rus rekabeti için bkz. Gerald Morgan, *Anglo-Russian Rivalry in Central Asia 1810-1895* (London: Frank Cass and Company, 1918); David Gillard, *The Struggle for Asia 1828-1914: A Study in British and Russian Imperialism*, (London: Mathuen Co. Ltd., 1977). Asya'daki İngiliz -Rus rekabeti daha çok Hindistan'ın stratejik sınırlarından geçen yollarda yoğunlaşmıştır. Bunlardan en önemlileri İran ve Afganistan'dan geçmekteydi. Hindistan'a karadan saldırı için bir gücün belki de en önemli ve tek yolu Herat boyunca ileriye uzanan eski yoldu. Bu yolun güvenliği için İran ve Afganistan kilit ülkeler konumunda bulunuyordu. İran İngiltere'nin dostu olduğu sürece, bu ülke, Rusya'ya karşı etkili bir bariyer olacaktır, bu durumda Hindistan'ın stratejik sınırı İngiltere açısından Tahran'dı. Fakat, eğer İran Rusya'nın dostu ise, Rusya'nın Afganistan'da etki alanı oluşturması kaçınılmaz olacaktır. Afganistan ise konumu itibarıyla Hindistan'a açılan bir kapı niteliğindedir. Bu nedenlerle, her iki ülkenin de siyasi gelişmeleri ve güvenlikleri İngiltere için büyük önem taşımıştır. Bkz. G.J.Alder, 'The Key to India?: Britain and Herat Problem 1830-1863' Part I, *Middle Eastern Studies*, (Vol.10, No.2, 1970), s. 187.

¹⁹ Barbara Jelavich, *The Ottoman Empire, the Great Powers and the Straits Question 1870-1878* (Bloomington: Indiana University Press, 1973), s.134.

²⁰ A.y., Appendix VI, 'The British Military Report in England's Means of Offence Against Russia'.

olası bir kriz durumunda, Boğazlar yolu ile Rusya'nın Karadeniz'de sıkıştırılmasını zorunlu kılıyordu. Fakat, Osmanlı Devleti Rusya ile barış halindeyken ve Osmanlı'nın desteği ve izni olmadan bu olayı gerçekleştirmek oldukça zor görünüyordu. Bu nedenden dolayı, Palmerston'dan farklı olarak, bu döneme imzasını atan, Lord Salisbury²¹, bütün ülkelerin savaş gemilerinin Boğazlardan serbest geçiş hakkının olması gerektiğini savunmaya başlamıştır. Fakat hem Osmanlı Devleti'nden, hem de diğer Avrupa devletlerinden destek alamadığı için, Berlin Kongresi sırasında Salisbury, 'İngiltere açısından Boğazların kapalılığı prensibinin, artık bağlayıcı olarak görülmediği ve bunun, olası bir kriz esnasında Osmanlı Sultanı'nın kararlarını kendi özgür iradesine göre verip veremeyeceği şartına göre değerlendirileceği' yolunda bir beyanatta bulunmuştur²². Aslında bu sözler, bundan sonra İngiltere'nin yorumlarında serbest olacağı ve gerektiğinde tek taraflı kararlar alabileceği anlamını taşıyordu. Gerçekten ilginçtir, bu dönemde İngiltere legal ya da illegal olsun, gerekli gördüğü zaman Türk Boğazlarından geçebilmenin yollarını aramıştır. Fakat İngiltere'nin bu çabaları sonuçsuz kalmış, 1878-1896 yılları arasında ortaya çıkan önemli uluslararası ve stratejik gelişmeler, İngiliz Donanmasının Karadeniz'e girmesini engellediği gibi, Türk Boğazlarındaki geleneksel hareket serbestisini de büsbütün yok etmiştir. Boğazların Kapalılığı prensibi bu kez, kendi aleyhine işlemiştir.

Özellikle, Rusya'nın diğer iki Büyük Avrupa Devleti Avusturya-Macaristan ve Almanya ile yapmış olduğu 1881 Antlaşması²³. Boğazların kapalılığı kuralını İngiltere aleyhine güçlendirmiş ve ilk defa olarak, bu ülkenin

²¹ Lord Salisbury'nin devlet adamı olarak bu dönemdeki İngiliz dış politikasının belirlenmesinde önemli etkileri olduğu söylenebilir. Kendisi bir kere Dışişleri Bakanlığı (Disraeli Kabinesinde, 1874-1880) ve üç defa Başbakanlık (1885,1886-1892, 1895-1900) yapmıştır. Kendi başbakanlığı sırasında dışişleri bakanlığı görevlerini de birlikte yürütmüştür.

²² Bu beyanatın temeli, kabinenin daha önce hazırlamış olduğu rapora dayanmaktadır. Bunun için bkz. C.J.Lowe, 'Report of the Cabinet Committee on the Treaty of San Stephano, 27 March 1878. Confidential Print, no. 3548', *The Reluctant Imperialist, British Foreign Policy 1878-1902*, Vol.II: The Documents (Oxford: Clerendon Press, 1970) içinde, s.2. Salisbury'nin Berlin Kongresindeki beyanı için bkz. A.y.,s.3; ve Bourne, a.g.e., not 15, Part II: Selected Documents, s.415.

²³ Bu üç Avrupa Devleti bir araya gelerek bir durum değerlendirmesi yapmışlar, mevcut durumun ve gelecekte doğabilecek gelişmelerin dengeyi ne şekilde etkileyebileceği üzerinde görüşerek, belli bir statüko belirlemişlerdir. 1881 Antlaşması, antlaşmadan daha çok resmi bir bağlaşıklık niteliğini taşımaktadır; çünkü içinde askeri hükümler de bulunmaktadır. Bu Antlaşmanın III. maddesi Boğazların kapalılığı prensibini Rusya ve Osmanlı lehine desteklemektedir. 1881 Antlaşması için bkz. Anderson, a.g.e., not 7, ss.113-115.

Boğazlardaki hareket serbestisini büyük ölçüde kısıtlamıştır. Bu nedenledir ki, 1885 Penjdeh krizi esnasında çok gerekli olduğu halde, İngiltere Boğazlardan Karadeniz'e geçerek Rusya'yı tehdit etmeye cesaret edememiştir²⁴. İlk olarak burada ortaya çıkan ve İngiltere'nin Türk Boğazları'ndaki hareket serbestisini sınırlayan bu gelişmeye karşı İngiltere ilgisiz kalmamıştır ve bundan kurtulmanın yollarını aramıştır.

Pendjeh krizi sırasında Üçlü Bağlaşık sistemiyle (1881) İngiltere'ye karşı başarı kazanan Rusya, Doğu Rumeli Krizi sırasında rövanşı İngiltere'ye kapacaktır²⁵. Bu kriz sırasında Salisbury çok başarılı bir diplomatik manevra ile, Avusturya-Macaristan'ın Rusya'ya karşı (Balkanlar'da güç kazanma girişimlerinden dolayı) duyduğu güvensizliği ve doğal düşmanlığı iyi kullanarak, bu ülkeyi, Rusya ile oluşturduğu bağlaşıktan koparmıştır. Bu dönemde İtalya'nın da katılımıyla Mart 1887'de Akdeniz Anlaşmalarının ilki oluşur. İkincisi ise 12-16 Aralık 1887'de Bulgaristan Krizi'nin en yoğun bir biçimde yaşandığı bir noktada gerçekleşir²⁶. Bu anlaşmaların amacı, Rusya'nın Bulgaristan'ı işgal etmesini önlemek, Akdeniz ve Karadeniz'deki statükonun korunmasına yardımcı olmaktır. Anlaşmaya katılan ülkeler, Yakın Doğu'daki illegal bir harekete karşı ortaklaşa hareket etmeyi öngörüyorlardı, doğal olarak bu İstanbul'un Rusya'ya karşı korunmasını da kapsıyordu. Buraya kadar

²⁴ Penjdeh Afganistan sınırında stratejik açıdan önemli bir geçiş noktasıdır. Burada doğan kriz iki ülkeyi savaş noktasına getirmiştir. Bu dönemde İngiltere, Karadeniz'de Rusya'yı sıkıştırılmayı ve dolayısıyla Afganistan'daki Rus ilerlemesini engellemeyi istemiştir. Fakat Rusya'nın bağlaşıkları Osmanlı üzerine ağır bir baskı uygulayarak, Boğazların İngiltere'ye açılması halinde, Osmanlı tarafsızlığının bozulacağı ve bir Osmanlı-Rus Savaşı'nın doğabileceği tehdidinde bulunmuşlardır. Böyle bir bağlaşığın varlığı hem Osmanlı hem de İngiltere için yeterince caydırıcı olmuştur. Aslında bu tutumuyla Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyıl boyunca ilk defa olarak, İngiltere aleyhine ve onu Boğazlarda durdurabilmek amacıyla, geleneksel düşmanlarının yanında yer almak durumunda kalmıştır. Geniş bilgi için bkz. Jelavich, *a.g.e.*, not 19, ss.138,145.

²⁵ Bilindiği gibi Berlin Kongresi sırasında ve 1881 Üçlü Bağlaşığı'nda da (Triple Alliance) yer aldığı gibi, otonomi verilen Bulgaristan Rusya'nın etki alanında bırakılmıştı. İlginç bir gelişme, aralarında kan bağı olmasına rağmen, Bulgaristan Rusya'nın etki alanına itilmeyi red etmişti. Doğu Rumeli'de Bulgaristan ile birleşmek amacıyla bir ayaklanma çıktığında bunun en büyük destekçisi İngiltere olmuştu. Bu ayaklanma çeşitli formlarda Eylül 1885'den Mart 1888'e kadar devam etti. Bu dönemde Rusya Bulgaristan'ın bütünlük sürecini engellemek ve kendi kontrolü altında kalmasını sağlamak için çok çaba sarfetti ise de, diğer Avrupa devletlerinin de Bulgaristan'ın yanında yer almaları nedeniyle başarısız oldu.

²⁶ Bu Antlaşmalarla ilgili daha geniş bilgi için bkz. Hinsley, *a.g.e.*, not 17, ss.557-58. Antlaşmaların metni için bkz. Anderson, *a.g.e.*, not 7, ss.122-124. İngiltere'nin barış zamanında yaptığı bu antlaşma, antlaşmadan daha çok bir bağlaşığa benziyordu.

problemleri bir nokta bulunmamaktadır. Fakat Anlaşmanın Özellikle VIII. maddesi, gerektiğinde İngiltere'nin Osmanlı topraklarında ya da hâkimiyet alanını kapsayan bölgelerde, bir takım hareketlere girişmesini kolaylaştırıcı hükümler taşıyordu. Buna göre, Anlaşmayı imzalayan ülkeler kendi güvenlikleri açısından gerekli gördükleri taktirde, geçici olmak kaydıyla, Osmanlı topraklarının istedikleri bölümlerini işgal edebilirlerdi. Başka bir ifadeyle bu, ihtiyaç halinde İngiltere'ye Boğazlardan tek yanlı geçiş hakkı imkânını anlaşmaya katılan diğer devletlerin desteğiyle verebilirdi. Bu bir bakıma, İngiltere için, Üçlü Bağlaşıkla kaybedilen hareket serbestisinin, oluşturulan yeni dengeler sayesinde yeniden kazanımı anlamını taşıyordu. Fakat bu avantaj uzun sürmeyecektir, daha sonra ortaya çıkan yeni bir uluslararası bağlaşık, İngiltere'nin bütün çabalarını boşa çıkaracaktır. Bu durum İngiltere'nin Boğazlardaki özgürlüğünü yok edeceği ve bu yöndeki muhtemel girişimleri engelleyeceği gibi, bunun da ötesinde, İngiltere'nin Osmanlı ile ilişkilerinde üstlendiği geleneksel koruyuculuk rolünü de büsbütün imkânsız kılacaktır.

İngiltere'yi bu sonuca ulaştıran gelişme, çalışmaları daha önce (1891) başlayan ve 1894'de son aşamasına ulaşan, Fransız-Rus Anlaşması'dır. Bu anlaşma aynı zamanda bir bağlaşiktir; çünkü bu, her ikisinin de ortak ya da, ayrı ayrı çıkarlarına yönelebilecek tehlikelere karşı birlikte hareket etmesini taahhüt eden, askeri bir konvansiyonu da içermiştir. Her ne kadar hedefi Almanya'nın olası bir saldırısına yönelik idiyse de, bu İngiliz donanmasının hareketlerini kısıtlayıcı bir unsur da oluşturmuştur. Bu durum İngiltere'nin Akdeniz'deki konumunu zayıflattığı gibi, gelecekteki bir Rus saldırısına karşı İstanbul'un ve Boğazların savunulup savunulamayacağı sorusunu da gündeme getirmiştir. Bu konu ile ilgili, olumsuz yönde başka gelişmeler de ortaya çıkmıştır. Daha önce İngiliz Deniz Kuvvetleri ve Askeri İstihbarat Servisleri'nin hazırlamış olduğu bir rapora göre (18 Mart 1892)²⁷, Karadeniz'deki Rus Filosunun gücü ve kalitesi yükselmiştir. İngiltere, Rusya'nın İstanbul'a ve Boğazlara yönelebilecek bir oldu bittisine karşı ko-

²⁷ Bu dokümanın bütün bir kopyası için bkz. Lowe, *a.g.e.*, not 22, 'Joint Report of the D.M.I. (Director of Military Intelligence) and D.N.I. (Director of Naval Intelligence) on the Defence of Constantinople, 18 March 1892', Vol.II, the Documents, ss.88-91. Salisbury'nin bu raporla ilgili yorumları, İngiltere'nin bundan sonraki hareketlerini belirleyecek niteliktedir. Ona göre, 'Eğer bundan sonra İstanbul Rusya'ya karşı savunulamaz bir durumda ve uğruna fedaya değmeyecek kadar büyük riskler var ise, bundan sonra Akdeniz'de İngiliz çıkarlarının savunulması ile ilgili başka hiçbir şey kalmamıştır ve İngiltere İstanbul'u müdafaa etme girişiminde bulunmayacaktır.' *A.y.*, ss.85-88; Anderson, *a.g.e.*, not 7, ss.124,126.

yabilecek bir destekten yoksundur. Akdeniz'deki konumunu ve filosunu tehlikeye atmadan ve Fransa'nın izni olmadan bir engelleme girişiminde bulunması çok zordur, hatta imkânsızdır. Böyle bir durumda, kuzeyden Rusya'nın Karadeniz Filosu, güneyden de Fransa'nın Akdeniz Filosu tarafından sıkıştırılma tehlikesi vardır. Özetle, bu raporla altı önemle çizilen gerçek şudur: İstanbul'un ve Boğazların elden gitmesi kaçınılmazdır, er ya da geç bu yaşanacaktır ve artık İngiltere bunu engelleyebilecek bir konumda değildir. Bu nedenle vakit geçirmeden, İngiltere'nin çıkarlarını koruyacak acil tedbirler alınmalıdır. Bu rapor ve Rus-Fransız Bağlaşığı, İngiltere'nin geneldeki dış politikasını ve özellikle de Osmanlı ve Boğazlar politikasını büyük ölçüde etkileyecektir. Nitekim daha sonra, İngiliz Kabinesi de değişen şartları ve onların getirdiği bir takım gerçekleri kabul ederek (1895), Salisbury'nin Ermeni Krizi sırasında²⁸, Boğazlara yönelik olarak hazırladığı, bir hareket planını²⁹ Fransız-Rus Anlaşması'nın doğurabileceği tehlikeler ve sınırlamalar nedeniyle veto etmiştir³⁰. Böylelikle, İngiltere'nin herhangi bir

²⁸ Bu Ermeni milliyetçilerinin, 1878 Berlin Antlaşması ile kendileri için öngörülen reformların uygulanmasında, Avrupa Devletlerinin yeterli çabayı göstermemesi üzerine gerçekleştirdiği bir ayaklanmadır. Bu kriz sırasında ilginç bir gelişme, Rusya'nın Osmanlı, İngiltere'nin ise Ermenilerden yana tavır takınmasıdır. Bu dönemde Osmanlı'da olduğu gibi Rusya'da da bir takım karışıklıklar söz konusuydu. Ermeni sorununda herhangi bir büyüme, Rus İmparatorluğu'nda olumsuz gelişmelere sebep olabileceği gibi, Ermeniler lehine Osmanlı'ya yapılacak herhangi bir müdahalenin de Rusya'da tehlikeli yansımaları olabilirdi; çünkü Rusya'da da Ermeni nüfusu mevcuttu. Bu dönemde Rusya'nın en belirgin korkusu, Avrupa Devletlerinin, özellikle İngiltere'nin desteği ile olağanüstü ödünler kazanabilecek olan Ermenilerin, Küçük Asya'da, gelecekte kurulması muhtemel bir Ermenistan devletinin çekirdeğini oluşturmasıdır. Rusya'da da Ermenilerin yaşaması, bu düşünceyi Rusya için çekilmez kılmıştır. Bu nedendir ki Rusya, Osmanlı'da reform yapılması yönünde ortak güç kullanımına şiddetle karşı çıkmıştır. Bu dönemde, Rus-Osmanlı çıkarları benzer bir seyir takip ederken, İngiliz-Rus ve İngiliz-Osmanlı çıkarları birbirleriyle çatışmıştır.

²⁹ Bu plan Lord Salisbury'e aittir ve acil durumlarda gerçekleştirmek şartıyla İstanbul'da bulunan büyükelçilere, İngiliz Donanması'nı çağırma otoritesi'nin verilmesidir. Acil durumlar iki şekilde gerçekleşebilirdi: Birincisi, Sultan'ı belirli politika hedeflerine yönlendirmek amacıyla korkutma girişimi. Ermeni Krizi sırasında Salisbury bu birinci hedefi gerçekleştirmek istemiştir. Bu sayede Çanakkale Boğazı'ndan geçip İstanbul önlerine gelecek olan İngiliz Donanması, Sultan'ı korkutacak böylece Osmanlı topraklarında yaşayan Ermeniler üzerinde daha aktif reformlar sağlanacaktı. Bu planın ikinci hedefi ise, İstanbul'u ele geçirme amacına yönelik muhtemel bir Rus saldırısını önlemek için, önceden tedbir ve korkutma amacıyla, donanmanın gönderilmesidir. Gerçekten de bu dönemde Rusların İstanbul'u ve Boğazları ele geçirme planları mevcuttu. Özellikle ayrıntılarıyla geliştirilmiş bir plan, 5 Aralık 1896'da Tsarsko Selo'da Rus Çarı'nın başkanlığında toplanan Konsilin görüşmeleri sırasında oluşturuldu. Bu toplantı ve alınan kararlarla ilgili dökümanlar için bkz. Anderson, a.g.e., not 7, ss.127-130.

³⁰ Bourne, a.g.e., not 15, s.157.

politika hedefine yönelik olarak kullandığı Boğazlardaki hareket özgürlüğü'nün artık mümkün olmadığı, resmi bir kararla ortaya konmuştur.

İngiliz Kabinesi'nin bu kararı, geleneksel İngiliz Boğazlar Politikası'nın en temel prensiplerinin artık değişeceğinin ve yeni bir döneme girileceğinin ilk habercisi olmuştur. Bu kararın etkisiyle, onu takip eden dönemde başbakan olan Salisbury, İngiltere'nin Boğazlar ve İstanbul üzerindeki geleneksel koruyuculuk rolünü bir kenara bırakarak, Boğazların, Hindistan'ın müdafası için gerekli olmadığı sonucuna varmıştır. Onun düşüncesine göre, 'Doğu Sorunu' artık İngiltere için çok az bir öneme sahiptir³¹. Değişen şartlar İngiltere için, yeni politikaların üretilmesini gerekli kılmaktadır. Bu nedenle Salisbury diğer İngiliz devlet adamlarından farklı olarak Rusya ile iyi ilişkiler kurmayı isteyecek, İran ve Hindistan'daki sorunların ise görüşmeler yoluyla çözümlenebileceğini düşünecektir. Boğazların stratejik öneminin giderek azalması nedeniyle, bunlarla ilgili spekülasyonlara girmekten de geri kalmayacaktır³². Özellikle Rus Çarı ile yaptığı görüşmede, Avusturya, Fransa ve İtalya, Ruslar tarafından İstanbul'un işgalini onaylarsa, İngiltere'nin buna karşı çıkmayacağını belirtecek, bunun da ötesinde, Osmanlı İmparatorluğu yıkıldığı zaman Boğazların kontrolünün Rusya'ya verilmesinin oldukça mümkün olduğunu savunacaktır³³. Her ne kadar Avrupa'daki mevcut dengeler, bu aşamada, böyle bir durumun gerçekleşmesini engelliyor ise de, bu girişim ve sözler teorik bir paylaşımı çağrıştırmakta³⁴ ve İngiliz politikasındaki

³¹ A.y., s.157. Terim olarak 'Doğu Sorunu', İngiliz diplomasi sözlüğünde Yunan Bağımsızlık Savaşları ile kullanılmaya başlanmıştır. Bu konuda geniş bilgi için bkz. J.A.Marriot, *Eastern Question: A Historical Study in European Diplomacy* (London: Oxford University Press, 1969), ss.1-7, 43-45; Stephen Pierre Duggan, *The Eastern Question: A Study in Diplomacy* (New York: AMS Press, 1970).

³² Salisbury'nin bu konudaki tutumu ile ilgili olarak bkz. Kedourie, a.g.e., not 8, ss.20-22; Seton-Watson, a.g.e., not 8, s.574; J.A.S. Grenville, *Lord Salisbury and Foreign Policy: The Close of the Nineteenth Century*, (London: Athlone Press, 1964), ss.24, 36-37, 42-43.

³³ Bu görüşmenin tüm metni için bkz. 'Salisbury's Report on His Audience With the Tsar at Balmoral 27 and 29 September 1896' Confidential print in P.R.O., Cab.37/42, no.35; Bourne, a.g.e., not 15, ss.440-442; Lowe, a.g.e., not 22, ss.105-106.

³⁴ Bu zamana kadar, ilk defa olarak Salisbury gibi, oldukça yüksek dereceli bir devlet adamı, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanmasına benzer bir durumu telaffuz etti. Aslında, diğer İngiliz devlet adamlarından farklı olarak Salisbury, 1878'den beri, 'Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının ve ilgili taraflar arasında paylaşımının daha iyi olacağını' düşünüyordu. Bkz. Kedourie, a.g.e., not 8, s.21. Bundan da öte Salisbury, İngiltere'nin Kırım Savaşı sırasındaki politikasını eleştirerek, '1830'lardan beri Sultan'ın desteklenmesiyle, İngiltere'nin yanlış ata oynadığını' söylüyordu. Bkz. Seton-Watson, a.g.e., not 8, s.574. Ona göre, daha Kırım Savaşı sırasında, Rusya ile Osmanlı konusunda anlaşılmalıydı. Fakat, 1896 yılına

önemli bir değişimin de ifadesi olmaktadır. Özellikle Rusya'ya yaptığı etki alanları önerisi, gelecekteki İngiliz stratejisinin ilgi alanlarını belirlemesi açısından önemlidir. Burada Salisbury, Rusların daha çok Karadeniz çevresi ile Bağdat'ın kuzeyindeki Fırat Nehri vadisi ile ilgilendiklerini, İngiltere'nin ise daha çok Türk Afrikası, Arabistan ve Bağdat'ın aşağısındaki Fırat Nehri vadisi ile ilgilendiğini ortaya koymuştur³⁵. Her ne kadar İstanbul'un durumu ve Boğazlar, netlikle gündeme gelmediyse de, değişen İngiliz politikası ve gelecekteki yansımalarının ilk belirtileri burada kendisini göstermiştir.

20. YÜZYILIN BAŞLARINDA İNGİLİZ BOĞAZLAR POLİTİKASI

1900'lü yıllar, yeni bir yüzyıla birlikte önemli değişimleri de beraberinde getirmiştir. Bu değişimler pek çok ülkeyi olduğu gibi, İngiltere'yi de derinden sarsmıştır³⁶. Bu dönemde, yeni teknolojilerle desteklenmiş ve giderek ar-

kadar, Osmanlı'nın paylaşımı üzerine kurulu bir plana bu kadar yaklaşılmamıştı. Bununla birlikte, aksi yöndeki iddialar Alman kaynaklarından gelmektedir. Onlara göre, Salisbury daha 1895'de paylaşım hazırdı ve bunu Almanya'ya önermişti. Bu iddianın şüpheyle karşılanması için yeterli sebep bulunmaktadır. Bir kere İngiltere'nin her yönden problemlerinin olduğu ülke Rusya'dır. Uygun bir paylaşım, Rusya ile ilgili problemleri çözebilecek niteliktedir. Bu nedenle, bu önerinin Rusya'ya değil de Almanya'ya yapılması pek mantıklı görülmemektedir. İkincisi, o dönemdeki olaylar ve dengeler, Osmanlı'nın devamını İngiltere için gerekli kullmaktadır. Ayrıca, bu dönemle ilgili İngiliz kaynakları ve dokümanları, bu bilgiyi doğrulamamaktadır. Grenville'e göre bu iddia edilen paylaşım planı, daha çok Hatzfeldt'in entrikalarına ve yanlış algılamalarına dayanmaktadır. Bkz. Grenville, *a.g.e.*, not 32, s.24,36-7,42-3. Hatzfeldt'e göre, 'Salisbury Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün devamı konusunda umutsuz olmakla kalmıyor, aynı zamanda katastrofik bir yıkım olmadan önce, Sultan'ın dominyonlarının paylaşımının daha iyi olacağını düşünüyordu.' Bkz. *a.y.*, s.31. Nitekim, o dönemde Salisbury de bu iddiayı kabul etmedi ve Carrie'ye gönderdiği 2 Eylül 1895 tarihli bir mektupta, '...Politika değişikliği ile ilgili olarak, hiçbir şekilde o anlama gelebilecek bir imada bulunmadım. Sadece Almanların, eğer Fransa ile savaş yaparlarsa bunu yapabileceklerinden emin olduğumu söyledim' demektedir. Bkz. *a.y.*, s.37. Harold Temperley de söz geçiren bu planın doğruluğunun bulunmadığını söylemektedir. Bkz. Temperley and Penson, *a.g.e.*, not 15, s.495. Grenville biraz daha ileri giderek, o zaman ve daha sonraki dönemde Salisbury'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşımına yönelmediği gibi, böyle bir öneride de bulunmadığını söylemektedir. Onun önerdiği tek şey, Sultan'ın tahttan uzaklaştırılarak, yerine Avrupa devletlerinin kendilerinin, Osmanlı'da reformlar yapılması için sorumlu kılınmalarıdır. Grenville'e göre, ancak bu yolla Salisbury, Osmanlı Devleti'nin biraz daha devam edebileceğini düşünmüştür. Bkz. Grenville, *a.g.e.*, not 32, s.82. Grenville'in bu düşünceleri konusunda belirli şüphelerimiz bulunmaktadır; fakat, Salisbury'nin Rus Çarı'na yapmış olduğu önerinin içeriği ne olursa olsun, bu, İngiltere'nin geleneksel Osmanlı politikasından uzaklaşımın kat'i bir kanıtı olmaktadır.

³⁵ Bkz. A.W.Palmer, 'Lord Salisbury's Approach to Russia, 1898', *Oxford Slavonic Papers*, (Vol.VI, 1955), s.108.

³⁶ Herşeyden önce, 1880'lere kadar İngiltere için dünyada var olan uygun ekonomik ve uluslararası sistem bu tarihten sonra yerini daha karmaşık ve tehlikeli bir ortama bırakmıştır.

tan silahlanma yarışı, Avrupa'yı şiddetle kasıp kavuracak savaş rüzgârlarının yaklaşmakta olduğunun da ilk habercisi olmuş; bunu, özellikle bazı Avrupa devletlerinin deniz güçlerindeki büyük artış izlemiştir³⁷. Bütün bunlar İngiltere'nin savunma politikalarını yetersiz kılmış ve hassasiyetini arttırarak; hem Avrupa'da Almanya'ya karşı güç dengesini sürdürmedeki potansiyel rolünü, hem de, -belki de daha önemli olarak-, Rusya'nın tecavüzlerine karşı Hindistan'daki imparatorluğunu koruma imkânlarını büyük ölçüde etkilemiştir. Özellikle daha sonra Avrupa'da ortaya çıkan bloklaşmalar, İngiltere'nin diplomatic savunmasında önemli rolü olan 'Güç Dengesi' sisteminin alt üst olmasına yol açmıştır. Bütün bu gelişmeler sonuç itibarıyla; hem İngiltere'nin Avrupa'daki konumunu, hem Rusya'ya karşı gelişen geleneksel İngiliz tutumunu, hem de Osmanlı ve Boğazlar üzerindeki politikalarını etkilemiştir. Şimdi bu durumun nasıl geliştiğine bir göz atalım.

1908 Bosna Krizi'ne kadar geçen süre zarfında, Avrupa problemleri İngiliz dış politikasındaki önemini iyiden iyiye hissettirmeye başlamıştır. Özellikle Avrupa 'Güç Dengesi'nin bozulması ve karşı blokların oluşmaya başlaması, İngiliz çıkarlarının ve dış politika hedeflerinin yeniden gözden geçirilmesini gerekli kılmıştır.

Bütün bunlarla birlikte yine de, Hindistan ve ona bağlı olarak gelişen olaylar İngiltere'nin gündemindeki önemini korumaktadır. Bu dönemde İngiliz kabinesinin en önemli imparatorluk problemi, İran'a, İran Körfezi'ne ve Hindistan'ın tampon devletlerine (İran, Afganistan, Tibet) karşı olan engellenemez Rus ilerlemesidir. Karadaki Rus ilerlemesinden başka, gelecekte İran Körfezi'nde ortaya çıkabilecek muhtemel bir Rus deniz gücünün varlığı, İngiliz deniz çıkarları için tehlike sinyalleri vermeye başlamıştır. Bu yüzden, Rusya'nın İran'da giderek artan nüfuzu, İran üzerindeki İngiliz-Rus rekabe-

Yirminci yüzyılın başlarında büyük Avrupa devletlerinin emperyalist kaygılarında ve kavgalarında önemli artışlar gözlenmiştir: Bu zamana kadar Rusya, Orta Asya'da ve daha sonra Uzak Doğu'da önemli sayılabilecek bir bölgede kontrolü ele geçirmişti. Fransa diğer kazançlarının yanı sıra, Kuzey Afrika'ya göz dikmiş, İtalya da daha sonra onu izlemişti. Özellikle Almanya, önemli bir rakip olarak kolonilerde İngiltere'ye karşı gözardı edilemeyecek bir takım başarılar kazanmıştı. Avrupa devletlerinin kolonilerde birbirlerine karşı olan rekabetleri için bkz. A.J.P.Taylor, *The Struggle For Mastery in Europe* (Oxford: Clarendon Press, 1957). İngiltere'ye karşı rakip güçlerin ortaya çıkması konusunda daha geniş bilgi için bkz. R.C.Ensor, *England 1870-1814* (Oxford: Clarendon Press, 1968), ss.237-263.

³⁷ Öyle ki, bu yüzyılın başlarında İngiltere'nin denizlerdeki üstünlüğü büyük bir sarsıntıya uğramış, iki veya daha fazla devletin birleşimi halinde oldukça etkilenecek bir duruma gelmiştir.

tini daha da kızıştırarak ve bu durum, İngiltere'yi sorunun daha da büyümeden çözülebilmesi için yeni yollar aramaya sevk edecektir³⁸.

İşte bütün bu olaylara paralel olarak, Rusya, Hindistan ve Boğazlar bağlantısı bir kere daha gündeme gelmiştir. Salisbury'nin politikalarının bir devamı olarak bu dönemde İngiltere, Orta Asya'daki problemlerin görüşmeler yoluyla çözümlenmesi yöntemini benimser. Fakat Rusya ile yapılacak görüşmeleri istenilen şartlarda sürdürebilmek ve İngiltere'nin çıkarları doğrultusunda yeni düzenlemelere gidebilmek için, Rusya'nın ihtiyacı olan ve İngiltere açısından da eski önemini yitiren bazı çıkarların bu ülkeye sağlanması gerekmektedir. İşte Rusya'ya sağlanması düşünülen çıkarlar, Türk Boğazlarında muhtemel bir rejim değişikliği üzerinde yoğunlaşmıştır. Özellikle Boğazlarda Rusya'ya verilebilecek ödünlerin, Orta Asya'da İngiliz - Rus Anlaşması'na karşılık (quid pro quo) olarak verilebileceği İmparatorluk Savunma Komitesi tarafından önerilmiştir. Bu konu ile ilgili olarak hazırlanan raporda (1903), daha da açık bir ifade kullanılarak: 'İstanbul'un ve Boğazların, Rusların ellerinde olmasının, İngiltere'nin Akdeniz'deki stratejik konumunu etkilemeyeceği' belirtilmiştir³⁹. Bütün bunların etkisiyle olsa ge-

³⁸ Bu dönemde Salisbury'e benzer politikalar takip eden Lord Curson (1898-1905 yılları arasında Hindistan Genel Valisidir) İran'da İngiliz-Rus rekabetinin ve mücadelesinin sona ermesini sağlamak amacıyla, İran'ın nüfuz alanlarına bölünerek, Rusya'nın kuzeydeki bölgelerde, İngiltere'nin ise güneydeki bölgelerde nüfuz alanları oluşturmasını ve bunun Rusya'ya bir antlaşma önerisi olarak sunulmasını teklif etmiştir. Bkz. G.P.Gooch and H.Temperley, *British Documents on the Origins of War, 1898-1914*, 11 Volumes (London: His Majesty's Stationary Office, 1927-1936), Vol.4, s.360. Her ne kadar, İngiliz çıkarlarını koruyacak böyle bir antlaşma için uygun şartlar henüz oluşmadıysa da, bu gelecekte imzalanacak 1907 Antlaşması için temel fikri oluşturmuştur. Lord Curson, uzun süre Hindistan genel valisi olarak görev yaptığı için, stratejik açıdan İran'ın İngiltere için taşıdığı önemin bilincindedir. Kendisinin, İran ve İran Körefezi'nin İngiliz çıkarları için oluşturduğu önemi irdeleyen ve 88 başlık altında topladığı geniş bir analizi mevcuttur. Bu analiz, geneldeki İngiliz politikalarını özetlemesi ve gelecek için ipuçları vermesi açısından oldukça önemlidir. Bkz. 'Curson's Analysis of British Policy and Interests in Persia and Persian Gulf, 21 September 1899', F.O. Persia 615, Hurewitz, a.g.e., not 10 içinde, ss.219-249; Gooch and Temperley, Vol.4, ss. 356-363.

³⁹ Bkz. Gooch ve Temperley, a.g.e., not 38, Vol.4, ss.59-60. Aslında, 1907'ye uzanan dönem içinde İngiliz generalleri ve amiralleri, Boğazları Rusya'ya karşı tek başlarına ellerinde tutamayacaklarına dair görüş birliğine varmışlardı. Fakat bu dönemde İngiliz Dışişleri Bakanı Grey bu bilginin kesinlikle gizli tutulmasını istemiştir. Bunun için bkz. Berly Williams, 'Great Britain and Russia, 1905 to 1907 Convention', F.H.Hinsley (ed.), *British Policy Under Sir Edward Grey* (Cambridge: Cambridge University Press, 1977) içinde, s.134. Burada sözü geçen İmparatorluk Savunma Komitesi (Committee of Imperial Defence (CID)) hakkında bilgi vermek yararlı olacaktır. 1902 yılında kurulan ve herhangi bir icra gücü bulunmayan bir danışma oluşumu konumundaki bu komite, kendisine çalışmaları ile yardımda bulunan sayısız

rek, 1908'e kadar olan dönemde İngiltere'nin belirgin tutumu, -Rusya'nın Türk Boğazları üzerindeki hassasiyetini bilerek-, Boğazlar üzerindeki muhtemel bir politika değişimini, bu ülke ile arasındaki mevcut problemlerin görüşülmesinde bir araç olarak kullanmak yönünde olmuştur. Bu dönemde Rusya'da İzvolsky'nin Dışişleri Bakanı olmasıyla vücuda gelen yeni politika hedefleri de, bu türdeki görüşmeler için uygun zemini hazırlayacak niteliktedir. İzvolsky'nin en önemli hedefi, Avrupa devletleriyle ve özellikle İngiltere ile iyi ilişkiler geliştirmek, görüşmeler yolunu açık tutarak, Boğazlar rejimi üzerinde Rus çıkarlarına uygun bir değişikliği, bu ülkelerin onayı ile gerçekleştirmektir⁴⁰.

Bununla birlikte, 1905 Rus-Japon Savaşı'nın sonuna kadar Rusya görüşmeler için hazır olmamıştır. Görüşme noktasına gelinebilmesi için uzak Doğu'da sonu savaşa son bulan bir maceranın yaşanması gerekmiştir. Rusya bu dönemde Uzak Doğu'da da, Mançurya ve Kore'ye doğru genişleme hareketlerine girişecek, bu ise İngiltere'yi çok tedirgin edecektir. Bu nedenle ki, Uzak Doğu'daki maceranın, Rusya için hüsrarla sonuçlanmasında İngiltere'nin de önemli katkıları olacaktır.

Aslında, 1907 yılına kadar geçen dönemde, Asya ve Uzak Doğu'daki rekabet, sadece Rusya ve Britanya arasında değil, aynı zamanda bu bölgede yeni yeni oluşmaya başlayan bir güç, Japonya ve Rusya arasında gerçekleşir. Bu yıllarda, Japon ve Rus çıkarları Kore'de çatışmıştır. Kendisine yakınlığı nedeniyle Kore Yarımadası Japonya için stratejik bir önem taşıyordu⁴¹. Benzer bir biçimde, Rusya için de Kore, güneye, daha sıcak denizlere bağlan-

alt komitenin desteği ile, savunma politikalarının genel prensipleri ve bunların detaylı uygulamaları konusunda kabineye ve devlet dairelerine danışmanlıkta bulunurdu. Başbakan bu kurulun başkanıydı ve devamlı görevde bulunan tek üyesiydi. 1904 yılında bir sekreteryaya kuruldu ve daha sonra bu, kabine sekreteryası konumuna yükseldi. Büyük Savaş sırasında, bu komitenin (CID) görevleri başka komitelere ve dairelere devredildi. Bu komitenin savaş sonrası ilk toplantısı 1920'de oldu ve takip eden dönemlerde düzenli olarak, -Eylül 1939'da işlevleri Savaş Kabinesi tarafından devralınıncaya kadar,- toplandı. Savaş sonrası dönemde ise yeniden göreve başlamadı..

⁴⁰ Rus politikasındaki bu değişimlerle ilgili olarak bkz. William Langer, 'Russia, the Straits Question and the Origins of the Balkan League, 1908-1912', *Political Science Quarterly*, (Vol.XLIII, No.3, September, 1928), s.321.

⁴¹ Japonya Kore'yi ele geçirirse, Japonya ve Kore arasındaki boğazları kontrol edebilirdi. Bu da bölgeden ve Boğazlardan geçen Avrupa devletlerinin deniz güçlerinin kontrolü anlamını taşırdı.

tıyı sağlaması ve deniz kuvvetlerinin etkili kullanımını açılarından stratejik bir değer taşıyordu⁴². Kore’de yoğunlaşan Japon-Rus rekabeti, ilginç bir gelişme olarak, düşmanımın düşmanı benim dostumdur mantığı ile, İngiltere ve Japonya’yı bu dönemde birbirine yaklaştırdı. Aslında, geniş açıdan bakıldığında, Japon-Rus rekabeti, İngiltere ve Rusya arasında uzun süreden beri hüküm süren daha büyük bir rekabetin, başka bir açıdan yeniden tezahürüydü. Rusya aleyhine ve onun yayılmasını engellemek amacıyla yönelik, İngiliz-Japon Anlaşması 30 Ocak 1902’de imzalandı⁴³. Bunun akabinde (8-9 Şubat) Japon Savaş gemilerinin Port Arthur’a sürpriz bir saldırı yapması ile Japon-Rus Savaşı başladı.

Bu savaşın başlaması ile birlikte, Türk Boğazları’nın statükosu ve geçiş düzenlemelerine ilişkin sorunlar yeniden gündeme geldi. İngiltere bu dönemde, Boğazlarda var olan statükonun korunmasının en yılmaz savunucusuydu. Her ne kadar, İmparatorluk Savunma Komitesinin almış olduğu karar, Boğazlardaki statükonun devamının, İngiltere için artık önemli olmadığını belirtse de Uzak Doğu’daki savaş, Boğazların Savaş gemilerinin geçişine kapalı olması kuralını yeniden önemli hale getirmişti. Bu nedenle, bu dönemdeki İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Lansdown, Boğazların kapalılığı kuralını bir Avrupa prensibi gibi görmeye meylederek, ‘Rusya’nın Karadeniz filosunun Boğazlardan geçmesi halinde bunun, Rusya’nın kendileri ve diğer Avrupa devletleri ile girmiş olduğu anlaşmaların ihlali sayılacağını’⁴⁴ belirtiyor ve daha da önemlisi, ‘bunun Uzak Doğu’da İngiltere’nin bağlaştığı olan devlete saldırı amacıyla gerçekleştirileceği için, İngiltere tarafından müsa-

⁴² Viladivostok Limanı (1860’da açıldıktan sonra hızla gelişti) kışın büyük bir bölümünde, buzlanma nedeniyle kullanılmıyor, bu nedenle de Kore’de buzların etkisinden uzak bir limanın varlığı, Rusya için çekici bir fikri oluşturuyordu.

⁴³ Bu anlaşmanın genel hükümlerine göre, antlaşmayı imzalayan devletlerden herhangi birisi, başka iki devletin saldırısına uğradığı takdirde, diğeri onun yardımına gelecekti. Antlaşmanın IV. maddesi, ‘Antlaşmayı imzalayanlardan herhangi biri, diğere danışmadan ve diğere çıkarları aleyhine başka bir devletle, ayrı bir antlaşmaya yönelik girişimlerde bulunmayacağı’ hükmünü taşıyordu. Buna ek olarak İngiltere, Japonya’nın Kore’deki özel çıkarlarını tanıyor ve Rusya ile bir savaş ihtimali halinde, Fransa’nın tarafsız kalmasını sağlayacağı garantisini veriyordu Japonya’ya. Bkz. Taylor, *a.g.e.*, not 36, ss.395-400. Bütün bunlar Rusya aleyhine ve onu sıkıştırmak hedefine yönelik düzenlemelerdi.

⁴⁴ Bkz. Gooch and Temperley, *a.g.e.*, not 38, ‘Lansdowne to MacDonald, January 30, 1904’, Vol.IV, s.48.

maha ile karşılanamayacağını⁴⁵ önemle vurguluyordu. Bu nedenden dolayı, başbakan Balfour ve Lord Lansdowne, Rusya'nın Baltık Filosunun, Sarı Deniz'e doğru yolculuğunda, onunla birleşmek üzere, Boğazlarda herhangi bir ihlal hareketine karşı, bu gücün Süveyş Kanalı'ndan geçişine izin vermemeyi ahlaki bir sorumluluk olarak görmüş ve güçlü bir İngiliz Deniz gücünün Levant'da bulundurulmasına karar vermiştir⁴⁶. Rusya bu dönemde, Boğazları kullanmak için çeşitli girişimlerde bulundu ise de⁴⁷, İngilizlerin kararlılığı karşısında bu düşünceden vazgeçmek zorunda kalmıştır. Ancak, bu savaş sırasında Boğazlardan istediği şekilde yararlanamadığı ve savaş sonunda imzalanan anlaşma ile de Uzak Doğu'da denize çıkışı engellendiği için, bunu takip eden dönemde Rusya, Boğazlarda kendi çıkarlarına uygun değişikliklere gidilmesi yönünde, bir takım girişimlerde bulunacaktır. Bütün bu gelişmeler, 1907 Anlaşması'na kadar geçen dönem zarfında, İngiliz- Rus görüşmeleri için uygun bir ortam hazırlamıştır.

Yukarıda belirtilen gelişmelere ek olarak, her iki ülkenin Avrupa'daki dengeler içindeki durumu da, birbirlerine karşı daha yumuşak bir bakış açısı geliştirmelerini gerekli kılıyordu. Nispeten ılımlı liderlerin, Rusya'da İsvoltski, İngiltere'de de Grey'in, görevde bulunmasının bu sürece olumlu katkıda bulunduğu söylenebilir. İngiltere'de Dışişleri Bakanı olan Sir Edward Grey⁴⁸, Rusya'yı Britanya İmparatorluğu'na karşı potansiyel bir tehlike olarak gören, muhafazakar politikadan uzaklaşarak, bu ülkeyi, gelecekte Avrupa'da oluşabilecek kutuplaşmalar içinde, muhtemel bir bağlaşıklık olarak değerlendiren bir anlayışa meylediyordu. Gitgide artan Alman tehlikesi karşısında, bu yeni anlayış önem kazanmıştır. Çünkü İngiltere Avrupa'da ve bir dereceye

⁴⁵ Bkz. a.y., 'The Marquess of Lansdowne to Sir. E. Monson, April 29, 1904' Vol.IV, s.50.

⁴⁶ Bkz. Headlam-Morley, a.g.e., not 9, s.240.

⁴⁷ Bu savaş sırasında Rusya, Boğazlardan geçmesi yönünde onay vermesi için Osmanlı Divanına başvurmuş, ama Osmanlılar bunu kategorik bir cevapla geçiştirmişlerdi. Aslına bakılırsa, operasyon dikkatle ve gizlilik içinde yürütülürse, Osmanlılar bunu protesto etmeyeceklerdi. Bkz.a.y., 'Plunkett to Lansdowne, June 5, 1904', s. 51. Bununla birlikte, N.O'Conor ile görüşme sırasında Türk Hariciye vekili, böyle bir isteğin Rusya'dan gelmediği yönünde teminata bulundu ve Osmanlı Hükümeti'nin Uluslararası antlaşmaların getirdiği yükümlülük ve yaptırımların farkında olduğunu bildirdi. Bkz. a.y., 'N.O'Conor to the Mrquess of Lansdowne, June 8, 1904' s. 52.

⁴⁸ Sir Edward Grey, 1905 yılında kurulan Campbell-Bannerman hükümetinde (1905-1908) ve daha sonra da 1908 yılında kurulan Asquith hükümetinde (1908-1916) dışişleri bakanlığı görevlerinde bulundu.

kadar da kolonilerde şiddetle sarsılabileceği bir duruma hızla sürükleniyordu. Daha açık bir ifadeyle, bu dönemde Büyük Britanya'nın hızlı bir sefer hareketi için kullanıma sunabileceği askerlerin gücü ve etkinliği önemli sorunlar oluşturabilecek niteliktedir⁴⁹. Bir Fransız-Alman savaşı olasılığı düşünüldüğünde, İngiltere'nin mevcut potansiyeli, Fransa'ya, çok sınırlı ölçülerde yardım imkânı tanıyordu. Bu nedenledir ki, Rusya'yı, Fransa ve İngiltere'nin yanında yer alacak şekilde yeniden Avrupa politikalarının içine çekmek, Grey'in Avrupa'daki güç dengesinin devamı hedefinin en temel dayanağını oluşturmaktadır. Bütün bunlardan daha da önemlisi, iki ülke arasında devam eden düşmanlığın ve güvensizliğin, sonunda savaşa yol açabileceği gerçeğiydi⁵⁰. Bu ise, her iki ülkenin de yararına değildir.

Rusya açısından gelişmeler değerlendirildiğinde, bu ülkenin de İngiltere ile yakınlaşması için geçerli nedenleri vardır. Öncelikle, Uzak Doğuda giriştiği macera, uluslararası gücünü ve prestijini sarsmakla kalmamış, Fransız-Rus bağlaşığının, oluşan diğer güç odağına karşı koyabilirliğini de etkilemişti. Bu nedenle, dünyanın en büyük deniz gücü ile yakınlaşma, Rusya için de önemli bir kazanım olacaktır. Bir başka açıdan değerlendirildiğinde, finansal ve askeri zorluklar içinde bulunan Rusya'nın bu sorunları aşabilmesi için, uzun süreli bir barış dönemine ihtiyacı vardı⁵¹. Bütün bu sebepler, iki ülkenin yakınlaşması için gerekli arka planı oluşturuyordu, fakat uzun yıllar süregelen bir güvensizliğin aşılabilmesi ve belli bir konuda anlaşmaya varılabilmesi oldukça güçtü. Avrupa'daki gelişmeler, iki ülkenin birbirlerine daha ılımlı bakmasını bir noktada zorluyordu, fakat Rusya'nın Hindistan'ın stratejik sınırlarındaki, özellikle İran'da giriştiği faaliyetler İngiltere'yi; İngiltere'nin Japonya ile yakınlığı ve savaş sırasında Boğazlarla ilgili takındığı tavır da Rusya'yı rahatsız ediyordu.

Öte yandan Rusya için bu dönemde, Boğazların stratejik olarak gittikçe önem kazandığı da bir gerçektir. Bu konuda İngiltere kilit ülke durumunda-

⁴⁹ Bkz. Keith M. Wilson, *The Policy of Entente. The Essays on the Determinants of the British Foreign Policy, 1904-1916* (Cambridge: Cambridge University Press,) s.62.

⁵⁰ Bkz. Viscount Grey, *Twenty-Five Years, 1892-1916*, 2 Volumes (London: Hodder and Stoughton, 1925), Vol I, s.154.

⁵¹ Bkz. S.B.Fay, *Before Sarajevo: The Origins of World War I* (London: Collier Macmillan, 1968), s.215.

dır. Fakat Rusya çok iyi biliyordu ki, İngiltere için asıl önemli olan nokta Hindistan'dı ve Rusya'nın İran'da giriştiği hareketlerdi. Bu nedenle Rusya bu konuda daha olumlu tavırlar içinde olmanın İngiltere ile yakınlaşmanın bir yolu olabileceğini düşünüyordu. Benzer bir biçimde, İngiltere de savaş sırasında ve sonunda yaşanan tecrübeler nedeniyle, Rusya'nın Boğazlarda daha hassas olabileceğini ve belli taleplerle gelebileceğini düşünüyordu. İran konusunda bir anlaşmaya varabilmek için Boğazlar konusunda politika değişikliğine gidilmesi bu bakımdan gerekli görülmüştür.

Rusya ile görüşmeler öncesinde Grey, Fransa, Rusya ve İngiltere arasında kurulabilecek bir bağlaştığın oldukça güvenli olacağı, Almanya'yı durdurabilmek için bunun yapılması gerektiğini düşünmüştür.⁵² Bununla birlikte, artan Alman tehlikesine rağmen, İran'la ilgili İngiliz-Rus Antlaşması'nın Almanya ile bir ilgisi yoktur. Bu antlaşma, 1904'deki İngiliz-Fransız Antlaşması⁵³ gibi nüfuz bölgelerini düzenlemiştir. Görüşmeler sırasında İngiltere'nin başlıca hedef noktası, Hindistan'ı tehdit eden Rus ilerlemelerine ve bu ülkenin İran'daki entrikalarına bir son verebilmektir. İşte bu hedeflerle bağlantılı olarak, Rusya, Hindistan ve Boğazlar bağlantısı bir kez daha gündeme gelmiştir. Burada belirtilmesi gereken ilginç bir nokta, görüşmeler öncesinde, İngiltere'nin, Türk Boğazlarındaki geçiş kuralları üzerinde değişikliğe gidilmesi yönünde tartışmaya hazır olduğudur. 6 Kasım 1906 tarihli mektubunda Grey, 'Rusya'nın istediği doğrultuda bir değişikliğe gidilmesinin kabul edilebilir olduğunu, eğer Rusya bunu gündeme getirirse, bu konuyu tartışmak için hazırlık yapılması gerektiğini; bu konunun yeniden açılmasına, bundan birkaç yıl öncesinde olduğu gibi karşı konulamayacağını' belirtir.⁵⁴ Başka bir mektupta ise, 'Asya'daki sorunlar İngiltere'nin istediği şekilde çözülür ise, Rusya'nın Karadeniz'e giriş konusunda kendileri ile bir probleminin olmayacağı, ama bu konuda herhangi bir girişimde bulunmadan önce Fransa'nın göz önünde bulundurulması ve Rusya'nın Mısır ve

⁵² Bkz. Gooch and Temperley, *a.g.e.*, not 38, 'Memorandum by Sir Edward Grey, 20 February, 1906' Vol. III, ss.193-216.

⁵³ Bu İngiltere ve Fransa arasındaki nüfuz bölgelerinin düzenlenmesine ilişkindir. Buna göre, Fransa, Mısır'ın İngiliz nüfuzu altında olduğunu, İngiltere de Fas'ın Fransız nüfuzu altında olduğunu kabul ediyordu.

⁵⁴ Bkz. Grey, *a.g.e.*, not 50, Vol.I, ss.161-163, 'F.O. Sir Edward Grey to Sir A.Nicolson, St. Petersburg, November, 1906'.

Yakın Doğu'da, onlar için önem arzetmeyen fakat İngiltere için önemli bazı konularda, desteğinin alınması gerektiğini' belirtir⁵⁵. Bu sözler açıkça gösteriyor ki, gerektiği takdirde İngiltere Boğazlar konusunda yürütmüş olduğu politikalarından rahatlıkla ödünler verebilecekti. Boğazlarla ilgili rejim değişikliklerine yönelik Rus önerileri de oldukça ilginçti. Bu önerilerde, Rusların özellikle ilgi duydukları nokta İstanbul Boğazı'dır (Bosphorus). Buna göre, İstanbul Boğazı'ndan geçiş Rusya dışında bütün devletlere kapalı, fakat, Çanakkale (Dardanelles) Boğazı'ndan Marmara Denizi'ne ve İstanbul'a geçiş, bütün ülkelerin savaş gemilerine aynı ölçüde açık olmalıdır⁵⁶. Bu daha önceki Rus önerilerinden farklıydı, önceleri bu hakkın sadece kendilerine tanınması istenmişti.

Bazı tarihçilerin yorumlarına göre, İngiliz-Rus görüşmeleri sırasında ortaya çıkan Rus istekleri daha çok Rusya'nın prestijini kurtarmak amacına yöneliktir. Özellikle A.J.P Taylor'un belirttiği şekliyle 'Isvolsky'nin Boğazlar rejimi üzerindeki temel istekleri, tamamiyle prestij meselesiydi. Rusya'nın Karadeniz Filosu yoktu ve Boğazların kapalılığı kuralı onların hali hazırdaki durumlarına yeterince uygundu. Fakat Isvolsky, Rus savaş gemileri için teorik bir izin girişiminde bulundu, bu şekilde 'liberal' bir dışişleri bakanının, reaksiyoner seleflerinden daha iyi olabileceğini göstermek istiyordu⁵⁷. Şu nokta kabul edilebilir ki, Boğazlarda Rus isteklerine yönelik bir rejim değişikliği, bu ülke için artık bir prestij meselesidir. Fakat, bu yıllarda Rusya'nın Kara Deniz Filosu'nun olmadığını kabul etmek pek de mümkün değildir. Çünkü İngiliz istihbarat teşkilatı tarafından hazırlanan raporlara göre⁵⁸ Rusya'nın Karadeniz Filosu'ndaki gemilerin hem sayısı hem de kalitesi yükselmiştir. Buradan da anlaşılabilirliği gibi, olmayan bir şey konusunda aruştan söz etmek mümkün değildir. Ayrıca Headlam-Morley'e göre, Rusya bu dönemde

⁵⁵ A.y. 'F.O. Sir Edward Grey to A. Nicolson, St Petersburg, April 1, 1907', ss.163-164.

⁵⁶ Bkz. Gooch and Temperley, *a.g.e.*, not 38, 'Memorandum by Sir Edward Grey, March 15, 1907', Vol.IV, s.279.

⁵⁷ Bkz. Taylor, *a.g.e.*, not 36, s.443.

⁵⁸ Bkz. 'Joint Report of the D.M.I (Director of Military Intelligence) and D.N.I (Director of Naval Intelligence) on the Defence of Constantinople, 18 March 1892', Lowe, *a.g.e.*, not 22 içinde, Vol.II, ss.88-91; 'Extract from the Director of Naval Intelligence's confidential Memorandum on Naval Policy viewed under the existing Conditions, 28 October 1896.' P.R.O., Adm 116/866, Bourne, *a.g.e.*, not 15 içinde, ss.446-449.

Karadeniz'de, dikkati çeken bir deniz gücüne sahipti ve özellikle Odessa, takviye kuvvetlerinin ve stokların harekete geçirilebileceği büyük ve bu işler için çok uygun bir liman görünümündeydi⁵⁹.

Öte yandan Anderson'a göre, 19. yüzyıl boyunca, İngiltere'nin yakın doğu'ya yönelik Rus tehlikesi endişeleri abartılı hatta gerçek olmaktan uzaktır. Daha da ileri giderek, Akdeniz'deki Rus Savaş gemilerinin varlığının, İngiltere'nin temel çıkarlarını hiçbir şekilde tehdit edemeyeceğini söylemektedir⁶⁰. Bu konudaki gerçek ne olursa olsun, Rusya korkusu ve bu ülkenin gücü konusundaki algılamalar, İngiltere'nin bu ülke ile ilgili politikalarını etkilemiş ve yönlendirmiştir.

Tekrar görüşmelerle ilgili konuya dönecek olursak, yeni Rus önerilerine karşı, İngiltere'nin, Boğazların Rus savaş gemilerinin geçişine kapalılığını öngören politikanın terk edilmesine yönelik olumlu bir tavır aldığı söylenebilir⁶¹. Hatta İngiliz Kabinesi de bu konudaki politikanın değişmesi gerektiğini onaylayacaktır⁶². Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, her ne kadar antlaşma metninde yer almasa da, Boğazlarda Rus taleplerine yönelik görüşmeler, 1907 İngiliz-Rus Antlaşması'nın zeminini oluşturmuştur⁶³. Fakat İngiltere'deki beklentinin aksine İsvoltzky, görüşmeler süreci içinde, Boğazlardaki talepleri üzerinde fazlaca bir zorlamada bulunmayacaktır⁶⁴. Izvoltzky'nin bu tutumundan hareketle taktik değiştiren Dışişleri Bakanı

⁵⁹ Bkz. Headlam-Morley, *a.g.e.*, not 9, s.240.

⁶⁰ Bkz. Anderson, *a.g.e.*, not 7, s.319.

⁶¹ Bkz. Gooch and Temperley, *a.g.e.*, not 38, 'Memorandum by Sir Edward Grey, March 15, 1907', Vol.IV, No. 257.

⁶² *A.y.*, s.280.

⁶³ Bu antlaşmanın metni için bkz. 'Anglo-Russian Convention on Persia, Afghanistan and Tibet, 18/31August 1907', Hurewitz, *a.g.e.*, not 10 içinde, ss.265-267. Bu antlaşma öncesindeki İngiliz-Rus görüşmeleri için bkz. Grey, *a.g.e.*, not 50, ss.145-165.

⁶⁴ Bu konu ile ilgili ilginç bir nokta, görüşmeler öncesinde ve sırasında İsvoltzky'nin, İngiltere'nin, [İran'da belli avantajlar ele geçirmek ve dolayısıyla Hindistan'a buradan yönelebilecek Rus tehlikesini engellemek için] Boğazlarda ödünler vermeye ne kadar hazır olduğunun farkında olmayışdır. Halbuki İngiltere, kabinenin de onayı ile çoktan, Boğazlar meselesi üzerinde bir politika değişikliğine hazırlamıştır kendisini. Aslında Rusya'nın belli taleplerle geleceği bilinen bir gerçektir İngiltere için. Çünkü bir bakıma, Japonya'ya yardım ederek ve dolaylı yoldan da olsa, uzak doğuda denize çıkışını engelleyerek, Rusya'ya bu geleceği İngiltere hazırlamıştır. Belki de bu yolla Rusya'yı sıkıştırarak ve Boğazları onun için çok önemli bir hale getirerek, Asya'da kendisi için en avantajlı bir çözüme ulaşmayı amaçlamıştır.

Grey, Boğazlarda somut sayılabilecek ödünler vermekten ziyade, gelecekte uygun bir zamanda Boğazların, Rus savaş gemilerine açılması konusundaki Rus girişimlerini destekleme sözünü vererek, kendi istekleri doğrultusunda bir anlaşma yapılmasını sağlayacaktır. Bu şekilde İngiltere hem Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını bir süre daha geciktirmiş, hem de İran'da, -bu ülkeyi nüfuz bölgelerine ayırarak önemli sayılabilecek avantajlar elde etmiştir⁶⁵. Bunun da ötesinde, bu anlaşma ilerde Fransa, İngiltere ve Rusya arasında kurulacak olan bloğun önemli bir adımını oluşturmuştur.

1907 Anlaşması'nı takiben İngiltere, genelde yürütmüş olduğu Osmanlı politikası ile İngiliz-Rus görüşmelerinde gelişen yeni anlayışı bağdaştırmaya çalışmıştır. Bu durum özellikle 1908 yılından sonra daha da önemli olmuştur. Çünkü bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda gelişen Genç Türk Hareketi, Osmanlı sistemini iyileştirme yolunda önemli vaatlerle iktidara gelmişti. Ayrıca bu hareket, Kamil Paşa'nın başkanlığında İngiltere'ye karşı çok da hasmane bir tutum izlemeyen, en azından karşı olmayan bir hükümeti de başa getirmişti. Bütün bu gelişmeler bozulan Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin düzeltilmesi ve yeni çıkarların elde edilmesi için değerli bir fırsat olarak algılanmıştır. Fakat önemli bir problem vardır İngiltere'nin karşısında: Bir yanda yeni imkânlar tanıyan, ama Boğazların Rus savaş gemilerine açılmasına kesinlikle karşı olan bir Osmanlı yönetimi, öte yanda da gelişmekte olan ve İngiltere'nin Almanya'ya karşı oluşturmakta olduğu savunma sistemi içinde çok önemli bir yeri olan Rusya ve onun Boğazlardaki talepleri⁶⁶. Bu iki konu

⁶⁵ Bu anlaşmaya göre, İran üç bölgeye bölünmüştür: Kuzeyde Kafkasya'ya bitişik bölge Rus; Güneydoğudaki Hindistan'a bitişik bölge İngiliz ilgi alanı; ortadaki körfezi içine alan bölge ise tarafsız olarak kabul edilmiştir. Bu bölünme tamamıyla stratejiktir ve iki tarafın duyarlılıklarına göre ayarlanmıştır. Kağıt üzerinde, bu her iki tarafın da çıkarlarına uygun gibi görünen bir anlaşmadır. Fakat bu daha çok İngiltere'nin yararına. Çünkü hem Hindistan sınırını güvenceye almıştır, hem de ortadaki bölgenin tarafsızlığını muhafaza ederek, Rusya'nın körfeze çıkışını bir süre için engellemiş görünmektedir. Üstelik bu gelişmeyi, somut bir ödün vermeden sağlamıştır.

⁶⁶ Bir nokta önemle vurgulanmalıdır ki, bu dönemde İngiltere'nin amacı Boğazları ve İstanbul'u Rusya'ya vermek değildir, sadece Rus ihtiyaçlarına cevap verecek ve Rus prestijini de onore edecek bir çözüme ulaşmaktır. Bu çözüm ise, uluslararası antlaşmalarla belirlenen Boğazlar rejimi üzerinde, Rus savaş gemilerine geçiş hakkı tanıyacak değişiklikleri yapmaktır. Fakat mevcut şartlar içinde (özellikle 1908 Bosna Krizi sonrasında) ve barışın devamı gereği düşünülürse, Osmanlı İmparatorluğu'nun ve antlaşmalara imza atan devletlerin onayı olmadan, İngiltere ve Rusya'nın böyle bir değişikliği sağlamaları mümkün görünmemektedir. En uygun

birbiriyle bağdaşamayacak özellikler taşımaktadır; ama İngiliz diplomasisinin hünerli ellerinde, her iki konu ile ilgili olarak oluşturulan politikalarda, zor da olsa, bir denge unsuru sağlanabilmiştir. Denge politikası çerçevesinde ve diplomatik yollarla İngiltere, 'Boğazlar rejimi üzerinde gelecekte, uygun bir zamanda değişikliklere gidilmesini destekleme' yolunda sözler vererek, Rusya'ya karşı, bir süre daha oyalama yöntemlerini kullanmıştır.

1908 Bosna Krizi'nin patlak verdiği sıralarda Boğazlar meselesi bir kere daha gündeme gelmiştir. Bu sefer sorun daha çok meselenin teknik yönü ile ilgilidir. Yukarıda bahsedildiği gibi, Boğazlar rejimi üzerinde, gelecekte bir değişikliğe gidilmesi yönünde İngiliz onayı alınmıştı; ama bu değişikliğin teknik detayları üzerinde somut bir anlaşmaya varılamamıştı. İşte 1908'de Isvoltzky, Boğazlar konusunu bir çözüme kavuşturmak üzere Londra'ya geldiğinde bu konu ayrıntılı bir biçimde görüşülmüştür. Isvoltzky bu defa, Boğazların yalnız Rus savaş gemilerine açılması önerisiyle gelmiştir. Fakat bu, 1907 Anlaşması öncesinde, Grey'in söz verdiği şekilden daha ileri bir ödün talep etmektedir⁶⁷. Bu nedenle İngiltere bu öneriye soğuk bakmıştır. Daha sonra Isvoltzky ve Grey bir uzlaşma noktası bularak, barış zamanında Boğazların yalnız Rus savaş gemilerine; savaş zamanında ise (Osmanlı İmparatorluğu'nun da tarafsız olması şartıyla) bütün devletlerin gemilerine eşit bir biçimde açılması konusunda anlaşmaya varmışlardır⁶⁸. Fakat bu defa da İngiliz Kabinesi Boğazlarla ilgili bu yeni önerileri red etmiştir ve bir memorandum ile Rusya'ya bildirilmiştir⁶⁹. Burada özetle, Boğazların açılmasının makul bir istek olduğu ve prensip olarak İngiltere'nin buna karşı olmadığı;

yol, Avrupa masası etrafında görüşmeler yolu ile bir çözüme ulaşmaktır. Yalnız bunun da oldukça riskli yönleri vardır; çünkü bu sefer de diğer Avrupa Devletlerinin Osmanlı'ya yönelik talepleri gündeme gelecektir. Bu ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması anlamını taşıyacaktır. Osmanlı'nın yakın bir zaman zarfında dağılacağı zaten uzun süredir bilinen bir gerçektir İngiltere için; fakat bir başka gerçek daha vardır, o da : Osmanlı'daki çıkarlarını güvence altına almadan, asla böyle bir yola başvurmayı istemeyeceğidir. Bir başka yol daha vardır, o da güç kullanarak ve tek taraflı bir tasarrufla Rusya'nın talepleri doğrultusunda bir çözüme gitmek; fakat bu da zamausuz bir Avrupa savaşına davetiye çıkarmaktan başka bir şey değildir. Ne İngiltere ne de Rusya henüz böyle bir savaşa hazır değildir.

⁶⁷ Daha önce üzerinde konuşulan düzenleme, İstanbul Boğazı'nın yalnız Karadeniz'e kıyaslı olan devletlere; fakat Çanakkale'nin de bütün devletlere eşit bir biçimde açılmasını öngörüyordu.

⁶⁸ Bkz. Gooch ve Temperley, *a.g.e.*, not 38, 'Grey to Nicolson, October 13, 1908, Hardinge to Nicolson, October, 13, 1908', Vol V, ss.433-435.

⁶⁹ Bkz. *a.y.*, 'Grey to Nicolson, October 13, 1908, Hardinge to Nicolson, October, 13, 1908', Vol.V, ss.433-435.

fakat böyle bir düzenlemeye gidebilmek için Osmanlı İmparatorluğu'nun da onayının alınması gerektiği, Türkler üzerinde baskı uygulamak için ise, zamanın hiç de uygun olmadığı, nazik bir şekilde dile getirilmiştir.

Görüldüğü gibi, 1907'den bu yana İngiliz Kabinesi'nin Boğazlar politikasında önemli bir değişim olmuştur. Bu değişimin sebebi iki önemli olaya dayanmaktadır: Birincisi, daha önce de bahsedildiği gibi, Osmanlı'da yeni bir yönetimin işbaşı yapması ve ona bağlanan umutlardır. Bu yönetim sayesinde İngiltere, Osmanlı'nın kendisini toparlayabileceğini ve dolayısıyla bir süre daha varlığını sürdürebileceğini düşünmüştür. Bu da, İngiltere'nin henüz hazır olmadığı muhtemel bir savaşın ertelenmesi anlamını taşımıştır. İkincisi ise, Rusya'nın 1907 Anlaşması'ndaki taahhüdünün büyük bir kısmını yerine getirmeyişidir. Bu zamana kadar Rusya İran'ın kuzey bölgelerinde askeri hareketlere girişmiş, bu ülkenin hamiliğine soyunmuş ve en nihayetinde de, Hindistan'ın sınırlarına kadar ulaşan entrikalara girişmiştir. Bütün bunlar İngiltere'nin büyük hassasiyet duyduğu konulardır ve Rusya'yı reddi için yeterli sebepleri oluşturmuştur.

Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan dönem zarfında, özellikle 1911-14 arası dönemde gelişen olayların etkisiyle (Trablusgarp Savaşı, Balkan Savaşları), Balkan Yarımadası ile birlikte Boğazlar, bir süre için, uluslararası ilişkilerin ve problemlerin odak noktası haline gelecektir. Balkan Savaşları sırasında Bulgaristan'ın Boğazlara ve İstanbul'a yönelik girişimleri, İstanbul'un hâkimiyeti ve Boğazların kontrolü sorununu gündeme getirecektir. Bu olaylar süreci içinde İngiltere çeşitli ülkelerin (Balkan ülkeleri, Rusya, İtalya ve Almanya), değişik türdeki istek ve heveslerine set çekmeye çalışmıştır. Bu yoldaki en büyük yardımcı ise, diplomatik becerisi ile birlikte, yıllar önce gündeme getirilmiş olan, 'Osmanlı İmparatorluğu'nun Bağımsızlığı ve Toprak Bütünlüğünün korunması' ilkesi olmuştur.

Bu arada, özellikle de İtalya ve Balkan ülkeleri ile savaş sırasında, Osmanlılar Boğazları bütün devletlerin gemilerine (ticaret gemileri dahil) kapatmıştı. Çok doğal olarak bu durumdan en çok etkilenen ülke Rusya olmuştu; çünkü, Güney Rusya'nın refahı için gereken ve gerçekten büyük önem arzeden ticaret, bu şekilde büyük sekteye uğramıştı⁷⁰. Bu olay

⁷⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Baron Boris E. Nolde, *Russia in the Economic War* (New Haven: Yale University Press, 1928).

Boğazların değerini oldukça arttırarak, bu bağlantı yollarını Rusya için, asla vazgeçilemeyecek bir hedef haline getirmiştir. Bundan sonra Rusya, Boğazlar bölgesinin başka bir ülkenin kontrolü altına girmesini engellemek için elinden geleni yapacaktır⁷¹.

Birinci Dünya Savaşı, Boğazlar konusunda İngiliz politikasının son aşamasına ulaştığı ve Rusya ile de, bu konudaki en sıkı diplomatik pazarlıkların yapıldığı bir dönemdir. İngiltere istese de istemese de, 1915'de yapılan İstanbul anlaşmasıyla o son noktayı koymak durumunda olacaktır. Şimdi bu noktaya nasıl gelindiğine bir bakalım.

Türk Boğazları ve İstanbul ile ilgili olayların turmanı, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesini takiben, Osmanlı yönetiminin, 27 Eylül 1914'de Boğazları kapatmasıyla başlamıştır denilebilir. Bu, Türkiye'yi savaşa biraz daha yaklaştıran dikkat çekici bir karardır ve Rusya üzerinde de önemli ekonomik etkileri olmuştur⁷². Özellikle Ekim sonuna kadar geçen dönemdeki İngiliz çabası, Osmanlı'yı tarafsız kalmaya zorlamak ve bu ülke ile savaş ihtimalinden mümkün olduğunca uzak olmak; en azından, bunu ervelemek olmuştur⁷³. Bu dönemde İngiltere'nin en büyük kaygısı, Osmanlı ile bir savaş durumunda, bunun, kendi yönetimi altında bulunan, özellikle Hindistan ve Mısır'daki Müslümanlar üzerinde dini ve siyasi açıdan ortaya çıkabilecek yansımalarıydı. İngiltere Osmanlı'ya karşı savaşı başlatan durumda olmayı istemiyordu. Büyük ölçüde bu düşüncelerden hareketle, 18 Ağustos 1914'de İngiliz Kabinesi, İngiliz destroyerlerinin Çanakkale Boğazı'ndan geçerek, Alman savaş gemileri Goeben ve Breslau'a saldırması planını red edecektir⁷⁴.

⁷¹ Bu Rusya için öylesine önemlidir ki, 8 Şubat 1914'de İstanbul'un ve Boğazların Rusya için değerini, üçüncü bir devletin saldırması ihtimalinde neler yapılabileceğini ve en nihayetinde de, Rusya'nın stratejisinin ve hazırlıklarının ne yönde geliştirilmesi gerektiğini araştıran, çok özel bir konferans düzenlenmiştir. Bunun için bkz. Friedrich Stieve, 'Minutes of the Special Conference of February 8, 1914', *Isvoltky and the World War: Based on the Documents Recently Published by the German Foreign Office* (London: George Allen and Unwin, 1926), ss.230-246.

⁷² Boğazların kapatılmasının Rusya üzerindeki ekonomik etkileri için bkz. Baron Boris E. Nolde, *a.g.e.*, not 70, ss.38-44.

⁷³ Bkz. J.Heller, 'Sir Louis Mallet and the Ottoman Empire: The Road to War', *Middle Eastern Studies*, (Vol.12, No.1, 1976), ss.3-17; Ömer Kürkçüoğlu, *Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi* (Ankara: A.Ü. S.B.F.Basımevi, 1982), ss.49-62,73-76.

⁷⁴ Bkz. Heller, *a.g.e.*, not 73, ss.3-9.; C.J.Smith, 'Great Britain and the 1914-15 Straits Agreement with Russia: The British Promise of November 1914', *American Historical Review*, (Vol.70, No.4, 1964-65), ss.1015-1019

Fakat daha sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi devletlerin yanında savaşa girmesi, durumu önemli ölçüde değiştirecek, müttefikleriyle birlikte İngiltere'nin de, 5 Kasım 1914'e kadar Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesine sebep olacaktır. Bu kararın önemli yanlarından biri de, Asya, ya da Avrupa'daki topraklarında olsun, 'Osmanlı İmparatorluğu'nun Bütünlüğü' formülünün, en sonunda terk edilmesi gereği⁷⁵.

Bundan sonra, Boğazlar diplomasisinin en yoğun ve tehlikeli dönemine girilecektir. İngiltere'yi, Boğazlar politikasındaki sona götürecek süreç, Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesiyle başlamıştır. Bunu takip eden dönemde İngiltere, Rusya'nın, Doğu cephesinden güçlerini çekerek, İstanbul ve Boğazları almak yönünde tek taraflı girişimlerde bulunacağından endişe duymuştur. Bunun belli sakıncaları vardır: Bir kere, Rusya'nın yardımı olmadan, İngiliz ve Fransız ordularının Almanya'ya karşı yetersiz olacağı kuşku götürmez bir gerçektir. Öte yandan, Osmanlı topraklarında tarihi emellerine ulaşan bir Rusya'nın, savaştan çekilmeyi düşünebileceği de akıllara uzak görünmemektedir. En az bunlar kadar önemli bir başka konu da, İngiliz stratejisi ve İmparatorluk çıkarlarıdır. Bu dönemde İngiltere'yi oldukça tedirgin eden bir nokta; devam eden savaştan istifade, Rusya'nın Boğazlarda tek taraflı bir tasarrufa girişerek, savaş sonunda Boğazlar ve İstanbul'a hâkimiyet ile birlikte, Orta Asya'da geniş nüfuz alanlarına sahip güçlü bir devlet olarak çıkması ihtimalidir. Bu belki de katlanılabilir bir durumdur; eğer ki İngiltere de buna karşılık olarak bazı çıkarlar elde ederse⁷⁶.

Bu arada Rusya, İngiltere'yi gittikçe sıkıştırmakta; Boğazlar bölgesindeki emellerini tatmin edecek garantiler konusunda ısrar etmekte; hatta, dolaylı yoldan da olsa, Türkiye ile Kafkasya'da olacak muhtemel bir savaş sırasında

⁷⁵ William A. Renzi, 'Great Britain, Russia and the Straits, 1914-1915', *Journal of Modern History*, (Vol.42, No.1, March 1970), s.5.

⁷⁶ Bu İngiltere için gerçekten önemli bir konudur. Yıllar yılı İngiliz stratejisinin önemli bir odak noktasının, bu kadar kolay gözden çıkarılması beklenemezdi. Çıkarılsa bile İngiltere için her yönden avantajlı olacak bir zaman beklenmeliydi. Hatta dolaylı olarak bu konuyla ilgili bir iddia da ortaya atılmıştır. Bkz. W.N.Gottlieb *Studies in Secret Diplomacy, 1914-1918* (London: George Allen and Unwin, 1957), ss.46-48. A.L.Macfie Rusya'nın İstanbul'a karşı bir hareketini engellemek için, İngiltere'nin Goeben ve Breslau'ın kaçışına göz yumduğundan bahsetmektedir, bkz. A.L.Macfie 'The Straits Question in the First World War, 1914-1918', *Middle Eastern Studies*, (Vol.19, No.1, January 1983), s.46.

gerekirse İran'ın tarafsızlığını bozabileceği tehdidinde bulunmaktaydı⁷⁷. Bütün bunların etkisiyle, Rusya'nın İngiltere'ye karşı güvensizliğini giderecek ve ittifakı ayakta tutacak bir yol olarak İngiltere; Boğazlar ve İstanbul konusunda geleceğe dönük bir takım sözler vermek durumunda kalacaktır. Buna göre, 'Almanya'nın yenilgisinden sonra Türkiye meselesinde, Boğazlar ve İstanbul da dahil olmak üzere, Rusya ile uyum içinde tam bir çözüme gidilecektir'⁷⁸. Görüşmeler sırasında İngiltere'nin vereceği ödünlere karşılık, Mısır'ı ilhak etmesinin Rusya tarafından onaylanması da gündeme gelmiştir. Görünüş itibariyle, yazılı bir yaptırım olmasa da, her iki ülkenin de çıkarlarını koruyacak, aynı zamanda da, Osmanlı'nın parçalanması anlamına gelecek bir anlaşmaya varılmıştır. O dönemde bu sözlü anlaşma tamamiyle gizli tutulmuştur⁷⁹.

14 Kasım 1914'ten Şubat ayının başlarına kadar geçen süre içinde İngiltere, yavaş da olsa, Boğazlara yönelik bir deniz hareketının yapılması noktasına gelmiştir. Bu yöndeki İngiliz planının, yukarıda sözü edilen 14 Kasım ödünlerine etki eden sebeplerin yanı sıra, belli başka gerekçeleri de vardır: Bir kere Çanakkale'de girişilecek operasyon başarılı olursa, bu Osmanlı Devleti'ni savaş dışı bırakacaktır. Bu durumda da, Osmanlı Devleti'nin savaştan çekilmesi için öngörülen, Arap ayaklanması planına gerek kalmayacaktır⁸⁰. Bir başka açıdan bu, Rusya'nın güney sınırlarındaki baskıyı azaltarak, kaynaklarını tamamiyle Almanya ve Avusturya-Macaristan üzerinde yoğunlaştırmasını sağlayacaktır. Öte yandan operasyonun başarısı, İttifak kuvvetleriyle Rusya arasında doğrudan bağlantının sağlanacağı bir yolu açacaktır. En nihayetinde bu operasyon, tarafsız Balkan Ülkeleri ile

⁷⁷ Renzi, *a.g.e.*, not 75, s.6.

⁷⁸ Bu konu önce ikili görüşmeler sırasında daha sonra da, İngiliz Hükümeti'nin bir memorandumu (14 Kasım 1914) ile Rusya'ya bildirilmiştir, bunun için bkz. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, not 73, s.74; Renzi, *a.g.e.*, not 75, s.6; Macfie, *a.g.e.*, not 76, s.51-52. Bu görüşmelerde, Rus savaş gemilerinin Boğazlar'dan serbest geçiş hakkına kavuşacağı, İstanbul'un tarafsız bir bölge olacağı ve İstanbul Boğazı'nın da Rus hâkimiyetinde olacağı konusunda anlaşmaya varılmıştır.

⁷⁹ Winston Churchill, *The World Crisis, 1911-1918*, 2 Vols. (London: The New English Library, 1968), s.198

⁸⁰ Bkz. Kürkçüoğlu, *a.g.e.*, not 73, s.79. Bu olay gerçekleşirse, İngiltere'nin Araplara ihtiyacı kalmayacak, dolayısıyla tavizler vermesi gerekmeyecektir. Bu şekilde de, petrolün gitikçe önem kazanmaya başladığı bu dünyada, belli mecburiyetleri olmadan özgürce çıkarlarını koruyabileceklerdir.

İtalya'nın kendi saflarında savaşa girmelerini teşvik ederek, İttifak kuvvetlerinin ordu gücünü arttıracaktır⁸¹. Bütün bunlara ek olarak, çok açıkça görünmeyen; ama hiç değilse hareketi çabuklaştıran önemli bir sebep daha vardır: Bu, Rusya'daki Duma'nın, ülkenin gelecekteki çıkarları için hayati anlamı olan ve Boğazlarla ilgili radikal kararların alındığı birleşimidir. Özellikle milliyetçi duyguların önem kazandığı bu toplantıda Rusya, Boğazlarda tek taraflı bir çözüme ve kendisini yıllardır özlemini çektiği sonuca ulaştıracak bir tasarrufta bulunmaya, oldukça yakın görünmüştür⁸². Bu sebeplerin etkisiyle, 19 Şubat 1915'de Boğazlarda operasyon başlamıştır. Bu, İngiliz Boğazlar politikasındaki değişikliği bir adım daha ileri götürmüştür; artık bu korkutma gösterisi değildir, gerçek anlamda bir saldırdır.

Çanakkale hareketi ile İngiliz Boğazlar politikasının, artık final aşamasına girilir. 4 Mart ile 10 Mayıs 1915 tarihleri arasında geçen süre, dönemin diplomatik tarihinde, İstanbul Anlaşması'nın ve dolayısıyla da, İngiliz boğazlar politikasındaki en radikal değişimin gerçekleştiği bir zamandır⁸³.

Çanakkale hareketi başladığı andan itibaren, gittikçe zorlaşmış, bu işin sanıldığı kadar kolay olmadığı da artık anlaşılmıştır. Savaşın oldukça kritik bir anında Rusya, Savaş sonunda İstanbul ve Boğazların şartsız olarak Rusya'ya verilmesini isteyen resmi bir başvuru ile gelmiştir. Olayın ciddiyetini arttırmak için Sazanov, bu başvuru kabul edilmezse istifa edeceğini açıklamıştır⁸⁴. Rusya'nın bu dönemde İttifaka karşı belli kuşkuları vardır⁸⁵ ve

⁸¹ David French, *British Strategy and War Aims 1914-1916* (London: George Allen and Unwin, London, 1986).

⁸² Bkz. Serge Sazanov, *Fateful Years 1909-1916* (London: Jonathan Cape, 1927), ss.251-52; C.Jay Smith, *The Russian Struggle for Power, 1914-1917* (New York: Greenwood, 1956), ss.110-116.

⁸³ İstanbul Antlaşması farklı bir yapı arz etmektedir; çünkü diğer antlaşma belgelerinden farklı olarak bu, bütün hükümleri içeren tek bir yazılı metin halinde oluşturulmamıştır. Daha çok bu beş haftalık bir süreyi kapsayan dönem içinde, karşılıklı olarak oluşturulan diplomatic vesikalar halinde (*aide mémoire*) vücuda gelmiştir. 4 Mart-10 Nisan 1915 Tarihleri içinde, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında oluşan bu antlaşma ile ilgili vesikalar için bkz. Hurewitz, *a.g.e.*, not 10, ss.7-11.

⁸⁴ Bkz. Renzi, *a.g.e.*, not 75, s.249.

⁸⁵ Bu dönemde Grey, İtalya ve Yunanistan'ın Çanakkale hareketine katılmasını, hiç değilse İttifak Kuvvetleri saflarında yer almalarını istiyordu. Fakat, İtalya'nın Adriyatik'teki, Yunanistan'ın ise İstanbul ve Boğazlardaki muhtemel emelleri yüzünden, Rusya ile bu

İngiltere'ye karşı olan geleneksel şüpheciliği yeniden gündemdedir; bu da İttifakın geleceğini ciddi bir biçimde tehlikeye sokmaktadır. Bundan dolayıdır ki, Rusya'ya olumlu yanıt verilecektir. Fakat ilginç bir nokta, İngiliz kabinisinde bu konu ile ilgili görüşmeler sırasında esas konu, bu isteğin kabul edilip edilmeyeceği değildir. Daha çok, buna karşılık İngiltere'nin hangi talepte (desidera) bulunacağıdır. Aslında belirli zorunluluklar bir kenara bırakılırsa, İngiltere bu istekle birlikte, yıllar yılı ulaşmak için büyük çaba sarfettiği bir konuda önemli bir imkâna kavuşmuştur.

İngiltere'nin karşılık olarak ortaya koyduğu iki madde bu açıdan oldukça hayattır. Birinci olarak, daha önce İran'da, 1907 Anlaşması ile tesbit edilen tarafsız bölge, İngiltere'nin nüfuzu altına verilecektir. Böylelikle, önceki kazançlarla birlikte, hem Hindistan sınırının güvenliği sağlanmış, hem de İran Körfezi'ne çıkış İngiltere'nin eline geçeceği için, bu bölgeyi, pek çok açıdan kontrol edebilme imkânına kavuşulmuştur. Bu sonuç olarak, Hindistan'daki İmparatorluğun güvenliğinin sağlanması demektir. İkinci olarak, Arabistan'ın ve Kutsal yerlerin Müslümanların yönetimi altında olması isteği ile İngiltere, ileride bu bölgeleri kendi etkisi altına almayı ummuştur. Bir süredir Araplarla yakın ilişkiler sürdürmektedir. Böylelikle, karşılıklı olarak isteklerin kabul edilmesiyle, İstanbul Anlaşması oluşmuş, kağıt üzerinde de olsa resmi bir paylaşım gerçekleştirilmiştir. Bu da sonuç itibarıyla, İngiltere'nin Boğazlar politikasında yıllar yılı oluşturduğu prensiplerden sonuncusunun da, silinip gitmesi anlamını taşımıştır. Böylece, İngiliz Boğazlar politikasının da, İngiltere açısından en avantajlı olacak şekilde sonunu getirmiştir.

SONUÇ

Bütün 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın ilk çeyreğini içine alan dönemde İngiltere'nin tek bir amacı vardır; o da Büyük Britanya İmparatorluğu'nun çıkarlarının korunması ve varlığının devamıdır. Bu İmparatorluğun belki de en temel parçası Hindistan'dır. Bu çalışmanın sonuçları da bunu doğrular niteliktedir: İncelenen dönemde Britanya'nın

devletlerin çıkarları çatışıyordu. İngiltere'nin ısrar etmesi ise, Rusya'nın İttifaka olan güvenini azaltıyordu.

Boğazlar politikasındaki en önemli belirleyici faktörün, bu ülkenin Hindistan'daki güvenliği olduğu görülmektedir. Bu yıllardaki İngiliz hükümetleri Hindistan'ı muhtemel bütün saldırılardan korumayı hedeflemiştir. Bu nedenle de, Hindistan'a yönelen bütün yolları güvenlikleri altına almayı gerekli görmüşlerdir. Aslında, geleneksel olarak İngiliz stratejisi Hindistan'a giden deniz yollarının güvenliği üzerine dayanmıştır. Bu nedenle Boğazlar, Hindistan'ın müdafasını etkileyebilecek önemli su yolları olarak algılanmışlardır. Boğazların statüsü, örneğin açık ya da kapalı olmaları (özellikle Rusya'ya), Hindistan ile bağlantılı olarak değerlendirilmiştir. Benzer bir biçimde, tehdit algılamaları ve Hindistan'ın, stratejik sınırlarındaki güvenliğini etkileyebilecek gelişmeler de (İran, Afganistan, Tibet), Boğazlarla ilgili İngiliz politikalarını dikkati çeken bir ölçüde etkilemiştir.

Özetlemek gerekirse, bu çalışmanın temel sonucu, Britanya Adası'ndan Hindistan'a kadar uzanan geniş bir yelpaze içinde, Türk Boğazlarının konumu (Rusya faktörü düşünüldüğünde) ve statüsü ile, İngiltere'nin Hindistan'ın güvenliğine yönelik değerlendirmelerinin, dolaylı da olsa, 1915'e kadar uzanan geniş dönem süresince, birbirlerini etkileyegelmiş olmalarıdır. Örnekleme gerekirse, bir süre Boğazlar, Rus ilerlemelerini ve bu ülkenin Akdeniz'e inmesini engelleyecek etkin bariyerler olarak; bir süre Hindistan'ın savunusunu yapmak yolunda kullanılacak stratejik saldırı noktaları; en nihayetinde de Hindistan'ın, Rus ilerlemeleri karşısındaki güvenliğini sağlamak ve Orta Asya'da belli kazançlar elde etmek hedefine yönelik pazarlık konusu, ya da pazarlık gücünü artırıcı unsurlar olarak kullanılmıştır. İstanbul Anlaşması ile de, bir süre için, bu pazarlık başarıyla sonuçlanmış ve İngiltere'nin nihai hedefine ulaşılmıştır.

Olaya bu açıdan bakılırsa, ulaşılan sonuç hiç de sürpriz değildir. İngiltere bu sonuca adım adım gelmiş ve adeta Rusya'yı da sürüklemiştir. Rusya, Hindistan ve Boğazlar bağlamı, İngiltere'nin İmparatorluk çıkarlarındaki önemini daima korumuştur. Her ne kadar 'Avrupa Güç Dengesi' sisteminin varlığının devamı ve statükonun korunması gibi kaygılar İngiliz Boğazlar politikasını etkilediyse de, Rusya ve Hindistan faktörleri esas etkenler olarak önemlerini daima korumuşlardır.

Bu çalışmada belirtilmeye çalışıldığı gibi, İngiltere çok önceleri Osmanlı'nın yıkılacağını ve Boğazlarda Rusya'nın talepleri olacağını bili-

yordu; fakat bunu geciktirmeyi ve mümkün olduğunca, kendisi için en uygun olan zamanda ve kendi istediği şartlarda olmasını istemiştir. Bu durum görünüş itibariyle Osmanlı'nın devamına yardımcı olmuş ve parçalanmasını geciktirmiştir. Ama burada asıl olan, Osmanlı İmparatorluğu'nu korumak değildir; Büyük Britanya İmparatorluğu'nun çıkarlarına hizmet etmektir. Bu sebeple, her ne kadar İstanbul Anlaşması, geneldeki İngiliz Boğazlar politikasındaki radikal bir değişimi vurgulamakta ise de, bu olayın doğasında bile, politikanın temel mantığını formüle eden amaçta bir devamlılık vardır: o da Büyük Britanya İmparatorluğu'nun varlığının en iyi şekilde korunmasıdır.

Sonuç itibariyle vurgulanabilir ki, İstanbul Anlaşması ile ulaşılan son, Türk Boğazlarına yönelik, özel olarak ve belli prensipler çerçevesinde geliştirilen ve bütün 19. yüzyıl boyunca -belli inişler çıkışlar olsa da- izlenen bir politikadan artık vazgeçilmesi; fakat, farklı temel prensipleri olan, yeni bir politikanın da başlangıcıdır. Bu açıdan önemle belirtilmelidir ki, bunu takip eden dönemde de İngiltere'nin Boğazlarla ilgili politikaları olacaktır; fakat bunların temel prensipleri ve varsayımları farklıdır, en önemlisi de mevcut şartlar, uluslararası dengeler, olaylar ve aktörler değişmiştir.

